

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Handschrift op papyrus

Hoogendijk, F.A.J.; Muhs, B.P.

Citation

Hoogendijk, F. A. J., & Muhs, B. P. (2005). *Handschrift op papyrus*. Leiden: Universiteitsbibliotheek. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/7818>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/7818>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

van de Leidse

Afb. 1. *O. Leid. inv. 2.* 10,9 x 8,9 cm. Potscherf van rond 600 na Chr. waarin een gevorderde leerling van een kloosterschool de letters oefent van het kalligrafische boekschrift dat 'Bijbelmajuskel' wordt genoemd omdat een aantal oude Bijbelhandschriften in dit schrift is geschreven. In de kalligrafische lettervormen wordt gevarieerd met dikkere (verticaal) en dunnere (horizontaal) lijnen. Opmerkelijk zijn de foutieve *mu* tussen de *alfa*'s en *beta*'s, en de 'uitglijder' van de pen bij het begin van de rij *epsilons*.

HANDSCHRIFT OP PAPYRUS

De ontwikkeling van Egyptisch en Grieks schrift
aan de hand van papyri en ostraca
uit de collectie van het Papyrologisch Instituut
te Leiden

Jubileumuitgave ter gelegenheid van het
zeventigjarig bestaan van het Papyrologisch Instituut,
Leiden, 19 januari 1935 - 2005

Francisca A.J. Hoogendijk & Brian P. Muhs

Papyrologisch Instituut
Universiteitsbibliotheek Leiden
LEIDEN 2005

ISSN 0921-9293, deel 65

Omslagillustratie: *P. Leid. inv. 1002* (foto onder en boven afgesneden, oorspronkelijke afmetingen 31 x 11 cm).

Fragment van een tweetalig contract uit de tweede eeuw v. Chr., afkomstig uit mummie-cartonnage. Bovenaan de Demotische tekst van het contract, onderaan, met een Egyptisch penseel geschreven, de Griekse registratie-aantekening [ongepubliceerd].

© Copyright Leiden 2005 by F.A.J. Hoogendijk, B.P. Muhs, Het Papyrologisch Instituut Leiden, en andere houders van copyright.

Redacteur voor dit deel: Marten Hofstede
Projectmanagement en typografie: J.J. Witkam
Druk: Drukkerij P.J. Jansen B.V., Leiden

Papyrologisch Instituut Leiden
Witte Singel 27
2311 BG Leiden

Inhoud

Voorwoord, <i>K.A. Worp</i>	7
Inleiding: papyrologie	9
Ontwikkeling van de Egyptische schriften	11
Egyptische invloed op de ontwikkeling van het Griekse schrift in de Ptolemeïsche periode	15
Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de Ptolemeïsche periode	17
Griekse invloed op de ontwikkeling van Egyptische schrift in de Romeinse periode	19
Verzet tegen de Griekse invloed op het Egyptische schrift in de Romeinse periode	21
Het Koptische schrift, een samensmelting van Grieks en Demotisch	21
Ontwikkeling van het Griekse schrift in de papyri	23
Schoolschrift	27
Boekschrift	29
Kanselarijschrift	31
Individuele documentaire handen	33
Voorbeelden uit de Ptolemeeëntijd	35
Voorbeelden uit de Romeinse tijd	39
Voorbeelden uit de Byzantijnse tijd	41
Besluit	43
Vertalingen van de afgebeelde teksten	45
Literatuuropgave	63

7	Voorwoord A. E. Wess
9	Inleiding: papyrologie
11	Ontwikkeling van de Egyptische schrift
12	Egyptische invloed op de ontwikkeling van het Griekse schrift in de
13	Protestantse periode
14	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
15	Protestantse periode
16	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
17	Protestantse periode
18	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
19	Protestantse periode
20	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
21	Protestantse periode
22	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
23	Protestantse periode
24	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
25	Protestantse periode
26	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
27	Protestantse periode
28	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
29	Protestantse periode
30	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
31	Protestantse periode
32	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
33	Protestantse periode
34	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
35	Protestantse periode
36	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
37	Protestantse periode
38	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
39	Protestantse periode
40	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
41	Protestantse periode
42	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
43	Protestantse periode
44	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
45	Protestantse periode
46	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
47	Protestantse periode
48	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
49	Protestantse periode
50	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
51	Protestantse periode
52	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
53	Protestantse periode
54	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
55	Protestantse periode
56	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
57	Protestantse periode
58	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
59	Protestantse periode
60	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
61	Protestantse periode
62	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
63	Protestantse periode
64	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
65	Protestantse periode
66	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
67	Protestantse periode
68	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
69	Protestantse periode
70	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
71	Protestantse periode
72	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
73	Protestantse periode
74	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
75	Protestantse periode
76	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
77	Protestantse periode
78	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
79	Protestantse periode
80	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
81	Protestantse periode
82	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
83	Protestantse periode
84	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
85	Protestantse periode
86	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
87	Protestantse periode
88	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
89	Protestantse periode
90	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
91	Protestantse periode
92	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
93	Protestantse periode
94	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
95	Protestantse periode
96	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
97	Protestantse periode
98	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de
99	Protestantse periode
100	Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de

ἀρχὴ μεγίστη τοῦ φρονεῖν τὰ γράμματα

'de belangrijkste basis voor het verstand vormen de letters'

(Uit het schoolboek P. Collart, *Les Papyrus Bouriant* [Paris 1926] tekst 1, bladzij VII verso; vierde eeuw na Chr.)

Voorwoord

Het 70-jarig bestaan van het Leids Papyrologisch Instituut is met recht een goede reden, de vlag uit te steken. De oprichters, de hoogleraren B.A. van Groningen, M. David, en J.C. van Oven hebben destijds nauwelijks kunnen bevroeden, hoe de door hen gecreëerde instelling zich zou ontwikkelen. Na jaren van achterstand, opgelopen door Nederland in vergelijking met vele andere Europese landen, bracht de oprichting van het Instituut een *novum* binnen de beoefening van de Klassieke Studiën in Nederland. Het blijft uiteraard altijd ongewis, hoe zulk een initiatief aanslaat.

In de zeven achter ons liggende decennia heeft het Instituut een groot aantal stormen getrotseerd: de Tweede Wereldoorlog, het al-te-vroeg verlies van enkele veelbelovende jonge medewerkers en, *last but not least*: diverse aanvallen op het naakte bestaan vanwege te accepteren bezuinigingen, financiële taakstellingen in neerwaartse richting, en domme desinteresse van sommige beleidsbepalers.

Evengoed is dankzij advies, hulp en ondersteuning van onbaatzuchtige belangstellenden het LPI-scheepje, laverende tussen diverse klippen en obstakels, niet ten onder gegaan. Graag memoreren wij hierbij de actieve belangstelling van sommige universitaire bestuurders en instellingen, alsmede in het bijzonder van de talrijke (oud-)assistenten van het Instituut. Met hun belangeloze inzet hebben zij dit gemaakt tot wat het beoogt te zijn en ook is: enerzijds een service-gerichte Leidse instelling op het gebied van 'speerpuntonderzoek' binnen de humaniora die de vergelijking met gelijksoortige instituten op deze wereld goed kan doorstaan, anderzijds een plaats waar nadrukkelijk gestreefd wordt naar het geven van kwalitatief hoogwaardig onderwijs aan studenten. Uiteraard kan het Leids Papyrologisch Instituut niet blijven bestaan zonder opeenvolgende generaties van docenten en studenten wier belangstelling en verbeelding geprikkeld wordt door de bestudering van papyri en andere schriftdragers uit de Oudheid. Die belangstelling is, gelukkig, een vast gegeven, en de medewerkers van het Instituut zullen naar vermogen trachten deze belangstelling ook in de komende decennia levend te houden.

Ter gelegenheid van dit jubileum werd in de Leidse Universiteitsbibliotheek een kleine tentoonstelling van objecten uit eigen bezit van het LPI ingericht. Hiervoor hebben diverse personen en instellingen zich zeer verdienstelijk gemaakt: met name wil ik noemen de directie van de Leidse Universiteitsbibliotheek en in het bijzonder binnen de bibliotheek prof. dr. J.J. Witkam voor het faciliteren van de tentoonstelling en opname van dit boekje in de serie 'Kleine Publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek', en dr. Brian P. Muhs en drs. Francisca A.J. Hoogendijk voor het inrichten van de tentoon-

stelling en het samenstellen van dit begeleidende boekje. Graag spreek ik voor hun inzet hierbij mijn warme dank aan hen uit.

Prof. dr. K.A. Worp
Bijzonder hoogleraar Papyrologie vanwege
het Leids Universiteits Fonds

Inleiding: papyrologie

Toen aan het eind van de zestiende eeuw de eerste Griekse papyrus uit Egypte zijn weg had gevonden naar Europa, werd hij voorzien van een etiket waarop stond dat het om een 'Turkse papyrus' ging. Egypte maakte in die tijd immers deel uit van het grote Ottomaanse rijk, en het destijds nog onbekende handschrift waarin de tekst geschreven was liet zich nauwelijks als Grieks herkennen.¹ Misschien verwachtte men ook eigenlijk geen Griekse teksten uit dat exotische land. Men was natuurlijk allang vergeten dat in Egypte eeuwen lang naast het Egyptisch, vooral de Griekse taal werd gebezigd: vanaf de verovering door Alexander de Grote in 332/331 v. Chr. en onder zijn opvolgers de Ptolemeeënkoningen waren bestuur, administratie en de voertaal van de hogere kringen in Egypte Grieks. Ook daarna, tijdens de Romeinse overheersing, bleef naast het Egyptisch het Grieks de belangrijkste taal (er is slechts een relatief klein aantal Latijnse papyri gevonden), en bleef dat tot ver na de verovering door de Arabieren in 641 na Chr. Pas in de achtste eeuw heeft het Grieks het definitief tegen het Arabisch moeten afleggen.

Des te meer bewondering mogen wij hebben voor de Deense geleerde Schow, die ruim twee eeuwen na de aankomst van de 'Turkse' papyri als eerste een Griekse papyrusrol uit Egypte ontcijferde en publiceerde. Dit was waarlijk pionierswerk, want het handschrift en de inhoud van de papyrus weken sterk af van de Griekse teksten die destijds bekend waren.²

Het duurde echter nog tot het einde van de negentiende, begin van de twintigste eeuw voor het vak papyrologie werkelijk tot ontwikkeling kwam. Pas toen werd er op wetenschappelijk verantwoorde wijze door archeologen in Egypte naar papyri gezocht (papyrus was weliswaar in de hele antieke wereld een populair schrijfmateriaal geweest, maar is, op enkele uitzonderingen na, alleen

1 De Griekse papyrus werd, samen met enkele fragmenten van Latijnse papyri, in 1591 door de eigenaar aan de Universiteitsbibliotheek van Basel geschonken, waar ze pas in het begin van de twintigste eeuw werden herontdekt en gepubliceerd als tekst I in E. Rabel, *Papyrusurkunden der Öffentlichen Bibliothek der Universität zu Basel* (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-Hist. Klasse, N.F. Band 16, Nr. 3, Berlin 1917), p. 7-12. De ontcijfering van de Griekse tekst werd extra bemoeilijkt door het feit dat hij in spiegelbeeld staat: waarschijnlijk gaat het om de afdruk van een andere papyrus die nat was geworden; het Latijnse cursieve schrift van de erbij aangetroffen fragmentjes is nog steeds maar zeer ten dele ontcijferd.

2 N. Schow, *Charta Papyracea Graece Scripta Musei Borgiani*, Roma 1788. De tekst bevatte 12½ kolom van een lijst met namen van personen die verplichte werkzaamheden moesten verrichten aan dammen en kanalen.

bewaard gebleven in de droge Egyptische woestijngebieden) en werden er grote papyrusvondsten gedaan. Dit leidde tot de samenstelling van zowel overzichtelijke handboeken en bloemlezingen van papyrusteksten, als specifieke hulpmiddelen voor de bestudering van vooral de Griekse papyri zoals papyrologische woordenboeken en grammatica's. Er werd systeem aangebracht in de wijze van publiceren van de papyri, waardoor deze relatief jonge tak van wetenschap een zeer goed georganiseerd vak werd en nog steeds is.³

Inmiddels hebben vele tienduizenden papyri hun weg gevonden naar museum- en andere collecties, verspreid over de hele wereld, en werken er enige honderden papyrologen wereldwijd aan hun ontcijfering, publicatie en verdere bestudering. Het vak papyrologie is niet meer beperkt tot de Griekse teksten alleen, al vormen die nog altijd wel het leeuwendeel: ook de Egyptische, Latijnse, Arabische, Oud-Perzische, Syrische en Aramese talen werden op papyrus geschreven, en worden waar mogelijk in samenhang met contemporaine Griekse teksten bestudeerd. Bovendien beperkt de papyrologie zich niet tot teksten op papyrus, maar bestudeert ook teksten uit dezelfde plaatsen en periodes die op ander materiaal zijn geschreven, met name ostraca (potscherven, van het Griekse ὄστρακον) en minder vaak stukken kalksteen, houten plankjes, wastabletten, repen linnen, stukjes leer en perkament.⁴ De papyroloog beschouwt zijn teksten vanuit het oogpunt van de klassieke taal- en letterkunde wanneer het literaire teksten betreft, terwijl het veel grotere aantal documentaire teksten belangrijk bronnenmateriaal vormt voor de geschiedenis van vooral Grieks-Romeins Egypte, met al zijn facetten als religieuze, economische, politieke, juridische en sociale geschiedenis.

In dit boekje willen wij nu eens niet in de eerste plaats aandacht besteden aan de inhoud van de teksten, maar aan het schrift. De ontcijfering van het geschrevene staat immers aan het begin van alle bestudering van de papyrologische teksten. We moeten niet vergeten, dat wij ons pas sinds de tijd van de grote papyrusvondsten aan het einde van de negentiende eeuw een voorstelling kunnen maken van hoe de Grieken en Egyptenaren in het dagelijks leven schreven.

3 Als eersten binnen de 'alfa'-vakken hebben de papyrologen al in de jaren tachtig van de vorige eeuw ook de digitale weg betreden. Een handige website die als uitgangspunt kan dienen bij het zoeken naar digitale informatie over papyrologie is die van de Association Internationale de Papyrologues te Brussel (zie Literatuuropgave).

4 Er is zelfs onlangs voor het eerst een kleitablet gevonden in Egypte met een Griekse tekst erop, zie K.A. Worp en C.A. Hope, 'A Greek Account on a Clay Tablet from the Dakleh Oasis' in *Papyri in Honorem J. Bingen Octogenarii*, cur. H. Melaerts (Leuven 2000), p. 471-485 met pl. 70.

Aan de hand van papyri en andere stukken uit de collectie van het Leids Papyrologisch Instituut⁵ worden hieronder voorbeelden van zowel Egyptisch als Grieks schrift besproken, en proberen wij de ontwikkeling daarvan in de loop van de tijd te laten zien. Uiteraard willen wij u de inhoud van de papyri niet onthouden: aan het eind vindt u Nederlandse vertalingen van de meeste afgebeelde teksten.

Ontwikkeling van de Egyptische schriften

Het Oude Egypte was de bakermat van een van de weinige beschavingen (samen met Mesopotamië, China en Midden-Amerika) die onafhankelijk een eigen schriftvorm ontwikkelden, en niet een bestaand schrift overnamen of aanpasten. De Oude Egyptenaren ontwikkelden de schriftvorm die bekend staat als 'hiërogliefen' rond 3100 v. Chr.

Hiërogliefisch schrift maakt gebruik van afbeeldingen van planten, dieren, mensen, lucht, aarde, water, gebouwen, boten, kleding, gereedschappen, of delen daarvan, waardoor het lijkt op een beeldschrift. Deze afbeeldingen zijn echter geen ideogrammen. Ieder teken staat voor een of meer medeklinkers, of determinatieven die woordsoorten van elkaar onderscheiden. Klinkers werden niet geschreven, waardoor de determinatieftekens van cruciaal belang waren om woorden met een verschillende betekenis, maar opgebouwd uit dezelfde consonanten, van elkaar te onderscheiden, zoals zelfstandige naamwoorden en bijvoeglijke naamwoorden die op dezelfde stam waren gebouwd.

Hiërogliefen werden in regels geschreven die zowel van rechts naar links als van links naar rechts liepen. Individuele hiërogliefen hebben zowel een naar rechts gekeerde als een spiegelbeeldige naar links gekeerde vorm, en de richting waarin de hiërogliefen staan geeft ook de richting aan waarin de hiërogliefen gelezen moesten worden: de gezichten van de hiërogliefen die dieren en mensen afbeelden, kijken als het ware naar het begin van de regel. Daarnaast konden hiërogliefen ook in verticale kolommen geplaatst worden, die van boven naar beneden werden geschreven. De kant waarnaar de hiërogliefen kijken, gaf dan aan in welke volgorde de kolommen gelezen moesten worden, van rechts naar links of van links naar rechts.

5 Hierbij verwijzen de inventarisnummers die beginnen met P. Warren naar de groep van 21 papyri die de basis vormt van de Leidse collectie: ter verkrijging van dit legaat van E.P. Warren werd de Stichting 'Het Papyrologisch Instituut' in 1935 opgericht. Met P. Leid., O. Leid. en Leid. V. worden papyri, ostraca en andere objecten aangeduid waarmee in de loop der jaren de Leidse collectie werd uitgebreid. (Daarbij staat de P. natuurlijk voor papyrus, de O. voor ostracon en de V. voor varia, zoals beschreven houten plankjes en wastabletten.)

Afb. 2. *P. Leid. inv. 1000*. (A) 11,1 x 7,8 cm; (B) 15 x 8 cm. Twee fragmenten van een hiëratische literaire tekst uit de Ptolemeïsche periode [ongepubliceerd].

De gedetailleerde en vaak prachtige voorstellingen die als tekens werden gebruikt in het hiërogliefenschrift waren zeer geschikt voor zorgvuldig uitgehakte of geschilderde inscripties in tombes en tempels, die bedoeld waren voor de eeuwigheid, maar niet voor snelle notities op papyrus. Daarom hebben de Oude Egyptenaren in de loop van het derde millennium v. Chr. een tweede schriftvorm ontwikkeld, die wij kennen als 'hiëratisch'. Hiëratisch is een vereenvoudigde en cursieve vorm van hiërogliefenschrift, die snel met een penseel op een papyrus kan worden geschreven. De individuele hiëratische tekens hebben alleen maar naar rechts gerichte vormen, en hiëratische teksten werden ook alleen maar van rechts naar links geschreven, zowel in regels als in kolommen.

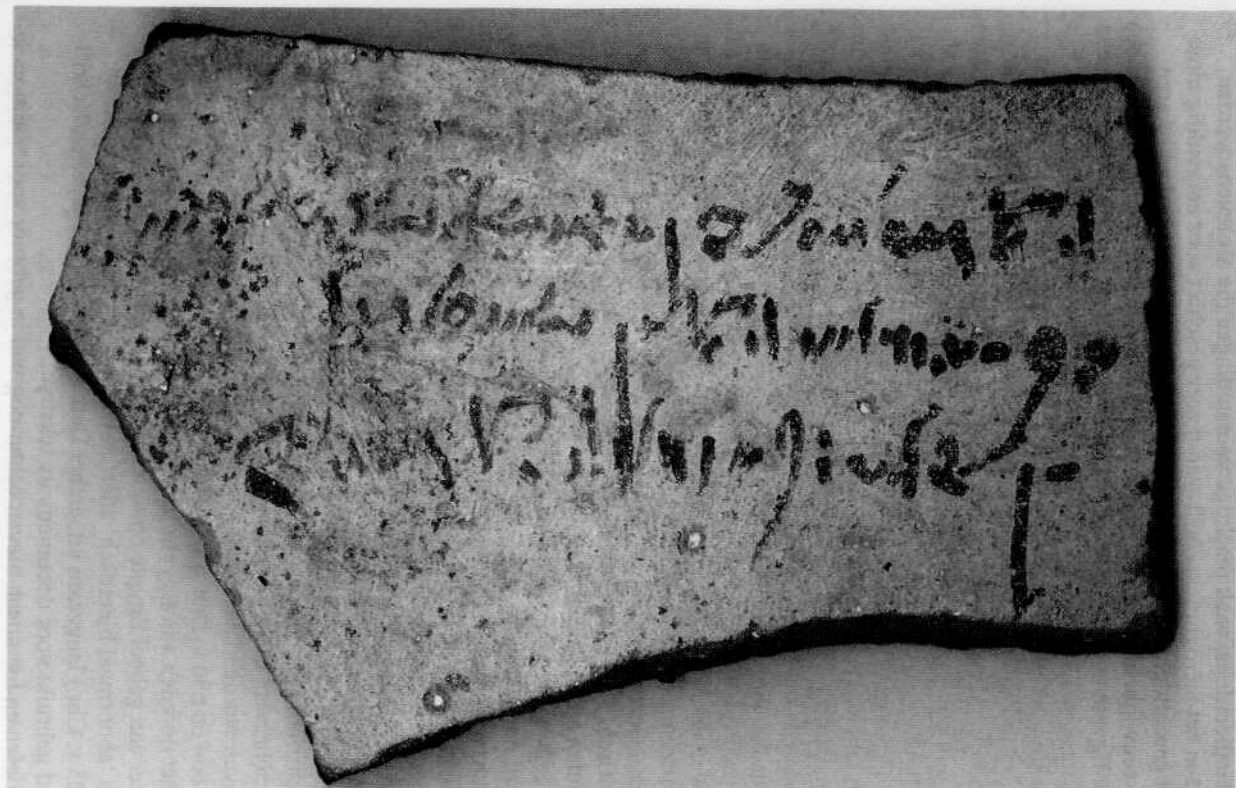
Toch is er een één-op-één correspondentie tussen de hiëratische en hiërogliefische symbolen, en het is mogelijk om hiëratische teksten in hiërogliefen om te zetten, en omgekeerd.

In de loop van het tweede millennium v. Chr. begonnen de grammatica en woordenschat van het gesproken Egyptisch langzamerhand af te wijken van de grammatica van het 'klassieke' Egyptisch. De taal van in het hiëratisch geschreven documentaire teksten, die waarschijnlijk een weerslag gaven van de gesproken taal, begon te verschillen van de meer traditionele taal van de religieuze teksten in 'klassiek' Egyptisch, geschreven in zowel hiërogliefen als hiëratisch. Toch bleef het mogelijk hiëratische teksten om te zetten in hiërogliefen en omgekeerd.

In het eerste millennium v. Chr. werd echter de heerschappij van de koningen die vanuit noordelijk Egypte regeerden, aangevochten door de hogepriesters van Amon die regeerden vanuit het zuiden van Egypte; hierdoor was het koninklijke hof niet meer het enige stijlmodel in Egypte. Het resultaat was dat zich in het begin van het eerste millennium v. Chr. langzamerhand twee nieuwe cursieve schriften ontwikkelden uit het hiëratisch, een in noordelijk Egypte dat we Demotisch noemen, en een in Zuid-Egypte dat 'abnormaal hiëratisch' wordt genoemd. Net als het hiëratisch waaruit zij ontstaan waren, hadden beide schriften alleen maar naar rechts gerichte tekens en werden ze van rechts naar links geschreven, maar anders dan het hiëratisch konden ze alleen in regels geschreven worden, niet in kolommen.

Tussen 664 en 656 v. Chr. slaagde de dynastie der Saïtische koningen, regerend vanuit het noorden van Egypte, erin de centrale heerschappij van hun koningshuis weer aan geheel Egypte op te leggen. Het cursieve schrift dat bekend staat als 'abnormaal hiëratisch' stierf in de loop van de Saïtische dynastie (664-525 v. Chr.) langzaam uit, en het Demotisch werd het standardschrift dat werd gebruikt voor documentaire teksten.

Hiërogliefen en hiëratisch bleven echter nog wel in gebruik voor traditionele

Afb. 3. *O. Leid. inv. 56*. 9,2 x 6 cm. Demotische kwitantie voor weidebelasting. De schrijver van de kwitantie ondertekent hem, een tweede schrijver ondertekent nog eens met herhaling van het betaalde bedrag.

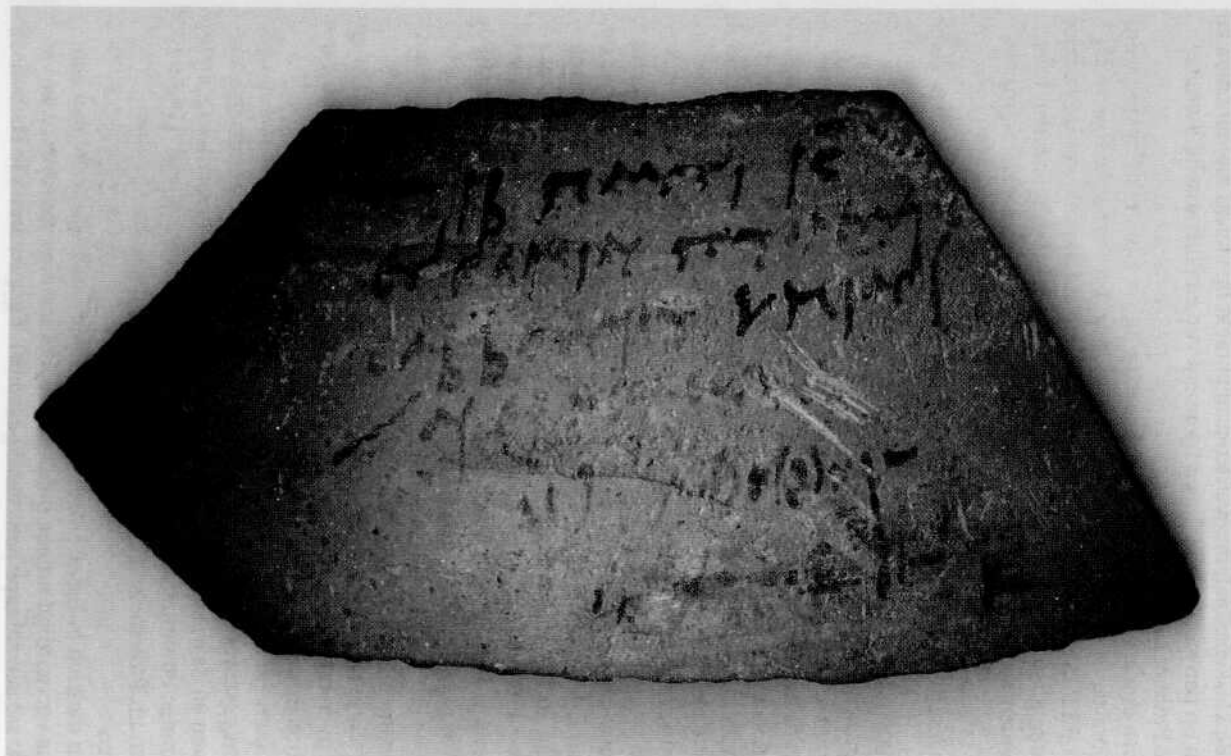
teksten in de klassieke taal, die werden aangebracht op stenen monumenten en geschreven op papyri. Zie afb. 2, een fragment van een hiëratische literaire tekst uit de Ptolemeïsche periode.

Er kwam een einde aan de Saïtische dynastie in 525 v. Chr., toen Egypte werd veroverd door de Perzen en een provincie werd van het Perzische Rijk (525-404 en 343-332/331 v. Chr.). De Perzen vervingen de Saïtische koningen door een Perzische gouverneur, maar lieten het grootste deel van het bestuur over aan de Egyptenaren, die hun documenten in het Demotisch bleven schrijven.

Egyptische invloed op de ontwikkeling van het Griekse schrift in de Ptolemeïsche periode (332/331-31/30 v. Chr.)

Aan de Perzische overheersing van Egypte (525-404 en 343-332 v. Chr.) kwam een einde toen Alexander de Grote Egypte veroverde in 332/331 v. Chr., en het bestuur ervan opdroeg aan een Griekse gouverneur, Cleomenes. Na de dood van Alexander de Grote in 323 v. Chr. verdeelden zijn generaals zijn rijk onder elkaar. Generaal Ptolemaeus nam de provincie Egypte af van de gouverneur Cleomenes, en riep zichzelf uiteindelijk in 305 v. Chr. tot koning uit; als koning Ptolemaeus I regeerde hij het land tot zijn dood in 285 v. Chr. Net als hun voorgangers, de Perzen, lieten zowel Cleomenes als Ptolemaeus het grootste deel van het bestuur over aan de Egyptenaren, die hun functie op dezelfde wijze bleven uitoefenen als voorheen, schrijvend in het Demotisch. De zoon van Ptolemaeus I, koning Ptolemaeus II, die regeerde van 285 tot 246 v. Chr., besloot echter om Egypte om te vormen van een Egyptisch koninkrijk met een Griekse koning tot een Grieks koninkrijk. Om dit te bereiken nodigde hij vele tienduizenden Grieken uit om zich in Egypte te vestigen, en maakte hij van het Grieks de ambtelijke taal, naast het Egyptisch. Vanaf dat moment konden documentaire teksten ofwel in het Grieks, ofwel in het Demotisch worden geschreven, of in een combinatie van beide talen. Ptolemaeus II voegde aan het overwegend Egyptische bestuur een Griekse bestuurslaag toe van hoge functionarissen, die verantwoordelijk waren voor een deel van de Griekse documentaire teksten. Dikwijls werden echter Griekse en tweetalige documenten geschreven door Egyptische ambtenaren die al Demotisch konden schrijven en daarnaast Grieks hadden geleerd om met hun Griekse superieuren te kunnen communiceren. Daardoor zijn veel van de vroege 'Griekse' documenten uit Ptolemeïsch Egypte in werkelijkheid geschreven door Egyptenaren.

De Grieken die zich in Egypte vestigden, schreven traditiegetrouw met een pen die was vervaardigd uit een onbuigzame, houtachtige rietsoort, waarvan het uiteinde tot een scherpe punt werd gesneden. Egyptenaren die Demotisch

Afb. 4. *O. Leid. inv. 42*. 12 x 6,3 cm. Tweektalige kwitantie voor weidebelasting. De schrijver heeft een typisch Egyptische naam, Petemestous, en schreef de Griekse tekst van de eerste vier regels met hetzelfde penseel dat hij gebruikte om zijn Demotische handtekening te zetten in de vijfde regel.

schreven, maakten van oudsher gebruik van een soort penseel, gemaakt van een zachtere, vezelachtige rietsoort, waarvan zij door te kauwen de vezels aan het uiteinde van elkaar losmaakten. (Zie afb. 3 met een voorbeeld van een gepenseelde Demotische tekst.) Wanneer Egyptenaren Grieks schreven, gebruikten zij daarvoor ook vaak een penseel, in plaats van de rietpen die traditioneel door de Grieken werd gebruikt. De vroegste Griekse teksten die door Egyptenaren zijn geschreven, waren dan ook meestal onderschriften of bovenschriften bij Demotische teksten, en de Egyptische schrijvers schreven liever gewoon door met hetzelfde penseel dan van schrijfinstrument te veranderen. Het gebruik van een penseel beïnvloedde vanzelfsprekend de vorm van het Griekse schrift dat door deze Egyptenaren werd geschreven. Een penseel is natuurlijk dikker dan een pen. Bovendien volgen de buigzame vezels niet meteen de beweging van de schacht van het penseel, wat het moeilijk maakt om letters scherpe hoeken te geven. Ook is het zachte penseel niet meteen los van het schrijffoppervlak wanneer het wordt opgetild, maar laat nog een inktspoor achter, waardoor er 'ligaturen' ontstaan die individuele letters met elkaar verbinden. Afb. 4, een ostracon met een tweetalige belastingkwitantie, toont een voorbeeld van met een penseel geschreven Grieks.

Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de Ptolemeïsche periode (332/331-31/30 v. Chr.)

Grieks en Demotisch bestonden dus naast elkaar als ambtelijke talen in Ptolemeïsch Egypte, maar de hoogste functionarissen binnen het bestuur waren altijd Grieken die Grieks met elkaar spraken en schreven. Daarom moesten alle Egyptische ambtenaren tenminste een klein beetje Grieks kennen. Zij kozen ervoor om te 'verGrieksen' ofwel te 'helleniseren', hetzij doordat zij er trots op waren de Griekse koningen te dienen, hetzij uit verlangen om door hun superieuren te worden geaccepteerd en wellicht voor een promotie in aanmerking te komen. Deze Egyptische ambtenaren 'werden Grieks' door Griekse namen aan te nemen, door badhuizen en de daaraan verbonden gymnasia te bezoeken, door lid te worden van Griekse wijn-drinkgenootschappen, en natuurlijk door hun penselen op te geven en met rietpennen te gaan schrijven. De vorm van het Griekse schrift dat deze gehelleniseerde Egyptenaren schreven was zo niet meer te onderscheiden van het Grieks dat 'echte' Grieken schreven die in Egypte woonden.

Er was daarentegen wel een onderscheid tussen het Demotisch dat deze gehelleniseerde Egyptenaren schreven en dat van hun nog echt Egyptische collega's. Aangezien de Egyptische ambtenaren steeds vaker Grieks en steeds minder Demotisch gingen schrijven, begonnen ze beide schriften met een rietpen in

Afb. 5. *O. Leid. inv. 41*. 7,1 x 5 cm. Tweektalige kwitantie voor graanbelasting. De schrijver schreef de Griekse tekst van de eerste vijf regels met dezelfde rietpen als hij heeft gebruikt voor het Demotische onderschrift in de zesde en zevende regel.

plaats van met een penseel te schrijven. De Egyptische ambtenaren hielden er nog steeds niet van om van schrijfgerei te wisselen, maar nu was de Griekse rietpen de standaard geworden en had het Egyptische penseel verdrongen. Zie afb. 5, een tweetalige kwitantie met eerst vijf regels Grieks geschreven met een pen en dan twee regels Demotisch geschreven met diezelfde pen.

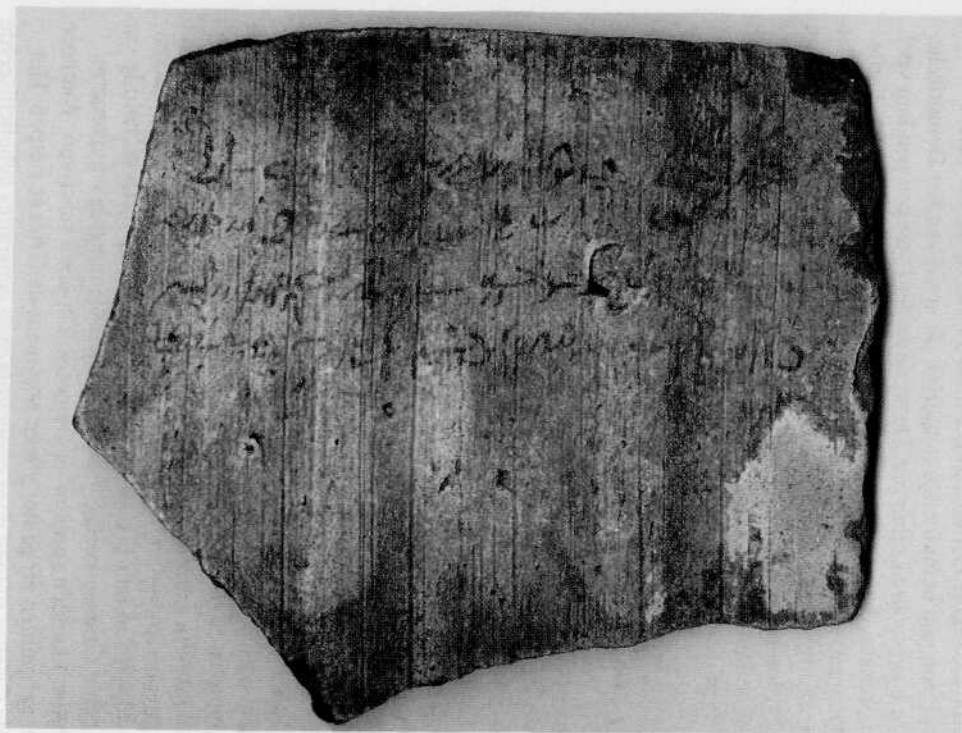
Het gebruik van een pen beïnvloedde natuurlijk de vorm van het Demotische schrift dat deze Egyptenaren schreven. De scherpe punt van een pen kan veel dünnere lijnen trekken dan de vezels van een penseel. Bovendien is de harde punt van een pen makkelijker te sturen, en is het daardoor eenvoudiger om letters scherpe hoeken te geven. Ook is de harde punt van de pen meteen van het schrijfpoppervlak los zodra men haar optilt, zodat individuele letters apart van elkaar geschreven kunnen worden, zonder ze door 'ligaturen' met elkaar te verbinden.

Griekse invloed op de ontwikkeling van het Egyptische schrift in de Romeinse periode (31/30 v. Chr. – 284 na Chr.)

De laatste Ptolemeïsche heerser over Egypte, Cleopatra VII (zij regeerde van 52 tot 31/30 v. Chr.), en haar Romeinse bondgenoot Marcus Antonius werden door Octavianus verslagen in de Slag bij Actium in 31/30 v. Chr., en kort daarna werd Egypte een provincie van het Romeinse rijk. De eerste Romeinse keizers vervingen de Ptolemeïsche koningen en koninginnen door een Romeinse prefect, maar net als de eerste Ptolemeeën lieten ze het bestuur grotendeels over aan de Griekse en gehelleniseerde Egyptische ambtenaren, die hun functie op dezelfde wijze bleven uitoefenen als daarvoor, schrijvend in zowel het Grieks als het Demotisch.

In de vroege Romeinse tijd was het inmiddels echter moeilijk geworden om een onderscheid te maken tussen Grieken die van Grieken afstamden en gehelleniseerde Egyptenaren. De Egyptenaren die een bestuurlijke functie hadden waren meestal grondig gehelleniseerd. Ze spraken en schreven het Grieks vloeiend, ze gaven zichzelf en hun kinderen Griekse namen, en hun kinderen volgden hen dikwijls in hun functies op. Het enige wat hen onderscheidde van Grieken van echte Griekse komaf was, dat de gehelleniseerde Egyptenaren ook nog Egyptisch konden spreken en Demotisch konden schrijven. Wanneer zij dat deden, gebruikten zij echter alleen nog maar de Griekse rietpen. Het gebruik van de Griekse rietpen door opeenvolgende generaties gehelleniseerde Egyptische schrijvers voor het schrijven van Demotisch beïnvloedde vanzelfsprekend de evolutie van het Demotische schrift (zie afb. 6 en 7).

In de loop van de eerste eeuw na Chr. begonnen de Romeinse heersers van Egypte nu ook voor de lokale Egyptische administratie de voorkeur te geven

Afb. 6. *O. Leid. inv. 55*. 8,1 x 9 cm. Demotische kwitantie voor dijkbelasting. De Egyptische schrijver is bekend uit vele bankkwitanties. Hij geeft zichzelf een typisch Griekse naam, Kephalos zoon van Epikrates, en gebruikt een typisch Griekse rietpen, maar er zijn meer van zijn kwitanties in het Demotisch geschreven dan in het Grieks.

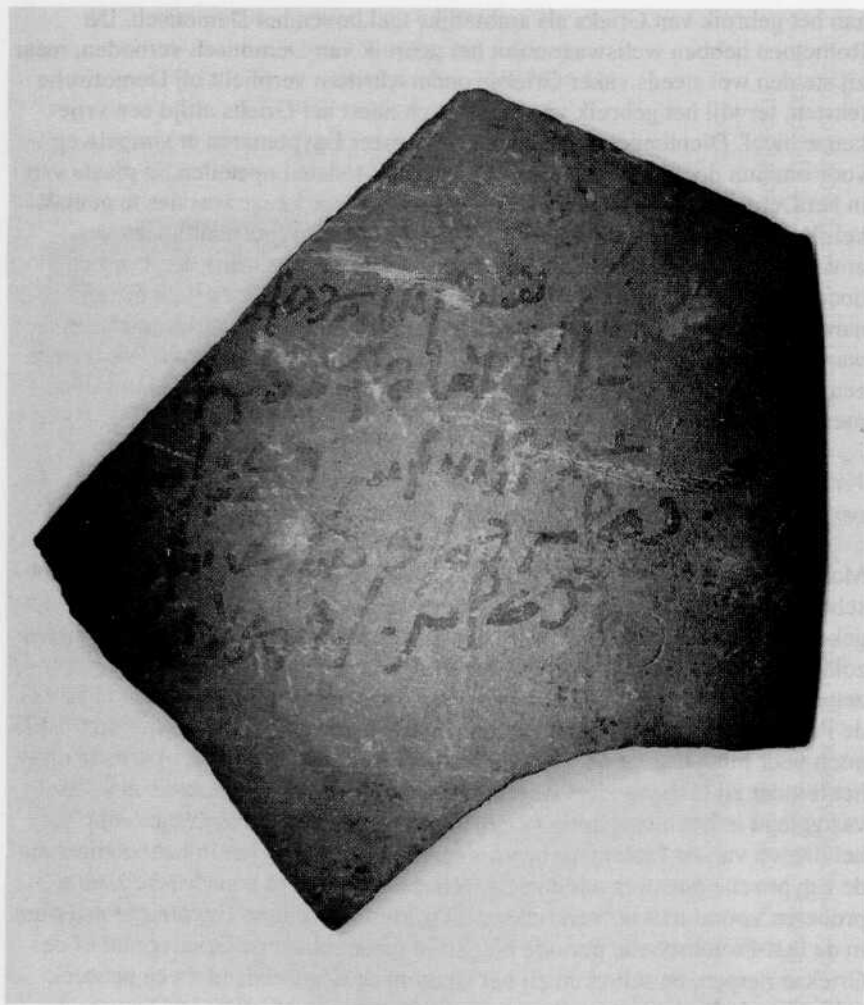
aan het gebruik van Grieks als ambtelijke taal boven het Demotisch. De Romeinen hebben weliswaar nooit het gebruik van Demotisch verboden, maar zij stelden wel steeds vaker Griekse onderschriften verplicht bij Demotische teksten, terwijl het gebruik van Demotisch naast het Grieks altijd een vrije keuze bleef. Dientengevolge kozen steeds meer Egyptenaren er simpelweg voor om hun documenten alleen in het Grieks te laten opstellen, in plaats van in het Demotisch met Griekse onderschriften. Deze keuze was des te gemakkelijker daar het merendeel van de bevolking van Egypte analfabeet was, zowel in het Demotisch als in het Grieks, en zij dus het schrijven van hun documenten toch aan de ambtenaren moesten toevertrouwen – en die ambtenaren beheersten vrijwel allemaal het Grieks, of zij nu van Griekse afkomst waren of gehelleniseerde Egyptenaren. Het resultaat was dat vanaf de tweede eeuw na Chr. het Demotisch zo goed als niet meer werd gebruikt voor documentaire teksten.

Verzet tegen de Griekse invloed op het Egyptische schrift in de Romeinse periode (31/30 v. Chr. – 284 na Chr.)

Maar niet iedere Egyptische schrijver was bereid te ‘vergrieksen’. De Ptolemeïsche koningen waren in het geheim met de Egyptische priesterklasse overeengekomen, dat zijzelf zich niet met de priesters en hun tempels zouden bemoeien zolang de priesters zich niet tegen de Ptolemeïsche heerschappij zouden verzetten. Als gevolg daarvan waren Egyptische priesters niet zo afhankelijk van de Ptolemeïsche koningen als de ambtenaren dat waren, noch voor hun positie noch voor hun aanzien. Het aanzien van de Egyptische priesters berustte op het feit dat zij de behoeders waren van de oude Egyptische kennis die was vastgelegd in het hiërogliefen- en hiëratische schrift, en kwam niet voort uit het dienen van de Ptolemeïsche koningen. Daarom was het in het belang van de Egyptische priesters om hun Egyptische identiteit te benadrukken, en te proberen vooral niet te ‘vergrieksen’. Daarom gebruikten Egyptische priesters in de laat-Ptolemeïsche periode nog altijd maar zelden de Griekse taal of de Griekse rietpen, en schreven zij het Demotisch nog steeds met een penseel, zelfs toen de Egyptische ambtenaren uit dezelfde tijd Grieks en Demotisch met een rietpen schreven. Zie afb. 8, waar de schrijver van de Demotische tekst op een mummie-etiket uit 15 v. Chr. nog een penseel gebruikt.

Het Koptische schrift, een samensmelting van Grieks en Demotisch

In de loop van de Romeinse tijd werden er soms Griekse letters boven Demotische woorden geschreven om de juiste uitspraak van het Egyptisch aan

Afb. 7. *O. Leid. inv. 54*. 9,8 x 9 cm. Demotische kwitantie voor dijkbelasting. De schrijver, Pikos zoon van Kephalos, is bekend uit vele bankkwitanties, en is waarschijnlijk de oom van Kephalos, zoon van Epikrates, die *O. Leid. inv. 55* uitvaardigde (afb. 6). Pikos heeft een typisch Egyptische persoonsnaam, maar schreef vaker in het Grieks dan zijn neef Kephalos.

te geven, met name in magische teksten, waar de juiste uitspraak van groot belang was. Zo ontwikkelde zich het Koptische schrift: de Egyptische taal, weergegeven met Griekse letters. Niet iedere klank in het Egyptisch correspondeert echter met een klank in het Grieks, dus werden enkele Demotische tekens gebruikt om die klanken weer te geven.

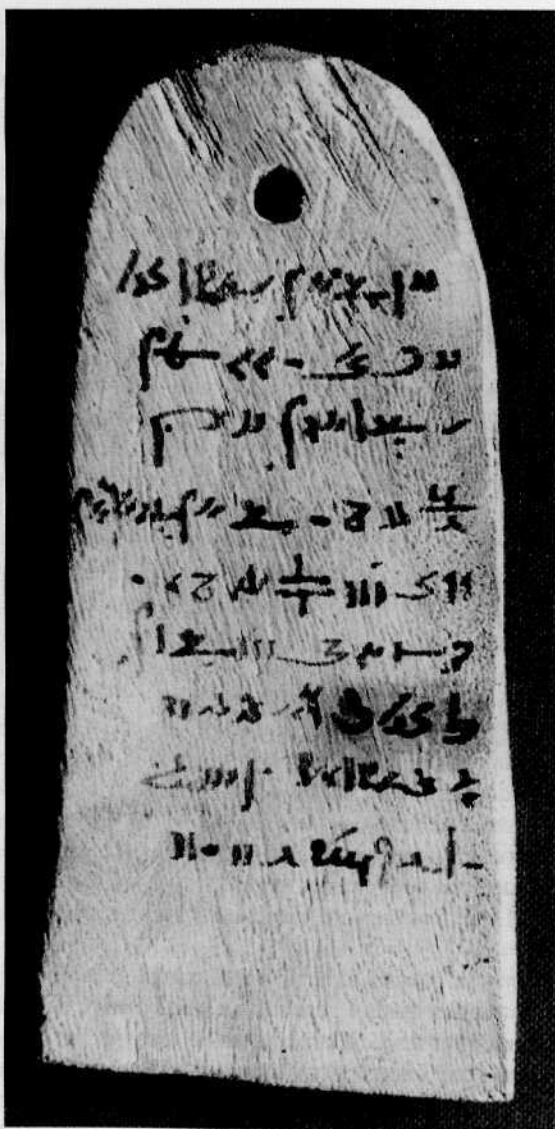
Het Koptisch werd slechts sporadisch gebruikt tot in de derde eeuw, toen het in gebruik kwam voor Egyptische vertalingen van de Bijbel en andere christelijke teksten. Misschien daarom werden de Koptische lettervormen ontleend aan het meer formele en conservatieve Griekse boekhandschrift (zie afb. 9). Het Koptisch werd vanaf de vierde eeuw ook gebruikt voor administratieve documenten, die vaak met de kerk te maken hadden. De handschriften van deze administratieve documenten zijn vaak cursiever geschreven, waarschijnlijk onder invloed van de cursieve Griekse handschriften gebruikt voor contemporaine documenten in de Byzantijnse tijd (zie afb. 10). Toch bleef het Byzantijnse bestuur van Egypte voornamelijk het Grieks gebruiken voor bestuurlijke en andere documentaire teksten tot de verovering van Egypte door de Arabieren in 641 na Chr. Het gebruik van het Koptisch bleef nauw verbonden met de kerk, net zoals het gebruik van Demotisch en vooral hiëratisch en hiërogliefenschrift langzamerhand werd geïdentificeerd met de traditionele Egyptische religie in de Grieks-Romeinse tijd.

Ontwikkeling van het Griekse schrift in de papyri

Waarschijnlijk al rond 1100 v. Chr. namen de Grieken het alfabet van de Feniciërs over en pasten dit nog wat aan aan de Griekse taal. De oorspronkelijke vormen van de letters van dit alfabet wijzen erop dat het ging om een schrift dat was ontworpen om in steen gebeiteld te worden. De oudst bewaarde teksten in deze Griekse letters (uit de achtste eeuw v. Chr.) zijn dan ook inscripties, maar ook de letters die op vaatwerk werden aangebracht zijn over het algemeen hoekig van vorm. De letters zagen er ongeveer zo uit als wat wij nu de Griekse 'hoofdletters' noemen.

In de eerste eeuwen van gebruik is het Griekse schrift niet wezenlijk veranderd, vooral ook doordat er niet zoveel geschreven werd. Pas in de hellenistische tijd, toen de contacten tussen Griekenland en de rest van het Middellandse-Zeegebied en Klein-Azië intensiever waren geworden, de Griekse taal zich over een uitgestrekt gebied verspreidde en tot *koinè* (de algemene taal) werd, en ook de geletterdheid van de bevolking in alle destijds ontwikkelde gebieden toenam, werd er meer en meer Grieks opgeschreven. En dat niet meer alleen op steen.

In het Oude Egypte werd al vanaf het derde millennium v. Chr. geschreven op

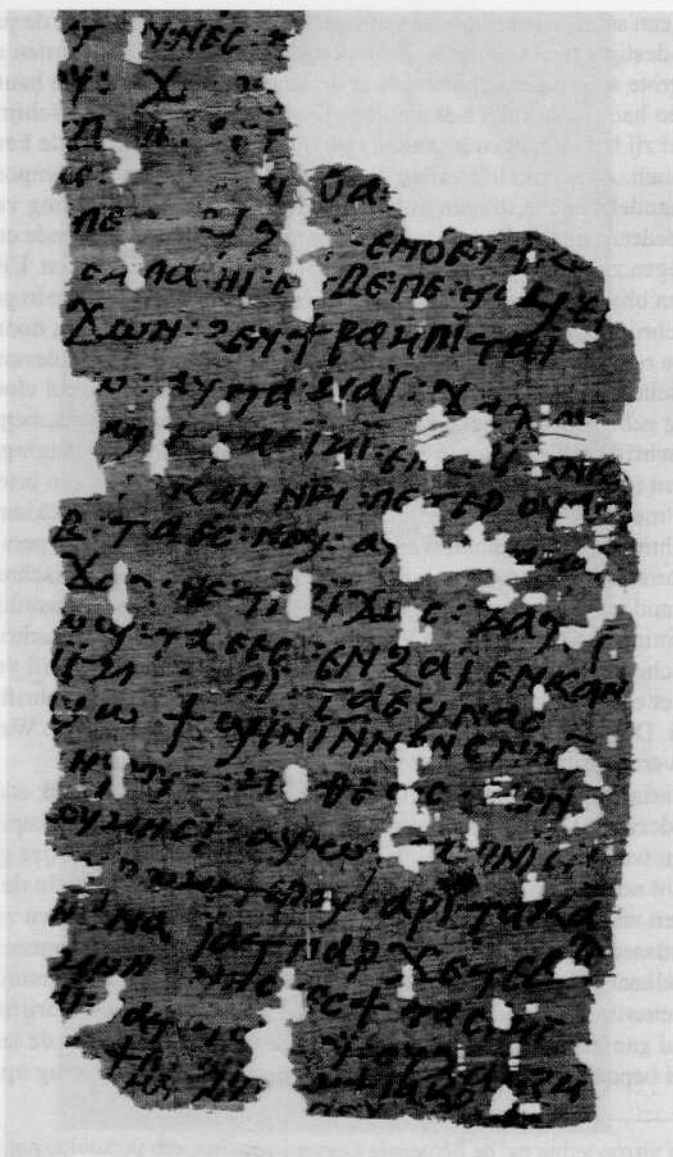

Afb. 8. *Leid. inv. V. 3.* 16,4 x 7,4 cm. Houten mummie-etiket voor de mummie van Tnephersais, met toestemming voor haar bijzetting. De schrijver van de Demotische tekst heeft een penseel gebruikt.

papyrus, een schrijfmateriaal dat werd gemaakt van de vezels van de papyrusplant die destijds overal in de Nijl voorkwam. Rollen papyrus werden eeuwen lang op grote schaal geëxporteerd naar de landen waarmee Egypte handelsbetrekkingen had, waaronder ook Fenicië. De Grieken hebben waarschijnlijk in de tijd dat zij het alfabet overnamen, ook dit schrijfmateriaal via de Feniciërs leren kennen. Aanvankelijk zullen de Grieken papyrus hebben geïmporteerd via hun handelsnederzettingen in Klein-Azië. Later, met de stichting van een Griekse nederzetting in Egypte zelf (Naucratis, gesticht in de zevende eeuw v. Chr.), kregen zij de mogelijkheid rechtstreeks papyrus te importeren. Uit literaire bronnen blijkt dat tegen de zesde eeuw v. Chr. papyrus algemeen in gebruik was als schrijfmateriaal voor boeken en documenten. Helaas zijn er, door klimatologische oorzaken, geen papyri uit Griekenland zelf bewaard gebleven.⁶ Met het schrijven op papyrus, wat met (riet)pen en inkt in een veel vloeiender beweging gebeurde dan met een beitel op steen ooit mogelijk was, begon het Griekse schrift zich stilaan te veranderen. Handschrift heeft de neiging om te veranderen (evenals de gesproken taal). Handschrift leeft. Wie een brief van zijn grootmoeder onder ogen krijgt, kan alleen al aan algemene trekken zoals schrijfrichting, verbondenheid van de letters en lengte van de uitlopers van lange letters, in een oogopslag zien dat het een brief betreft die geschreven is door iemand van die specifieke generatie. Aan persoonlijke eigenaardigheden, in de vorming van een bepaalde letter bijvoorbeeld, is oma's handschrift weer te onderscheiden van dat van haar generatiegenoten. Het handschrift van onze ouders ziet er in het algemeen heel anders uit, en ons eigen handschrift is weer moderner. Dat geldt ook voor het handschrift in de Griekse papyri. Waar komen die veranderingen vandaan?

Aan de basis van ieder handschrift, zowel nu alsook in de Oudheid, staat het schrijfonderwijs. De standaardlettervormen (in de Oudheid alleen kapitalen) werden en worden door de tijden heen bijna steeds op dezelfde wijze gevormd. Dit noemt men de *ductus* van de letters: de volgorde waarin de aparte onderdelen van een letter geschreven worden. De boekhandschriften zijn op deze standaardlettervormen gebaseerd (net als ons drukwerk). Wanneer echter het 'aan-elkaar-schrijven' op school aan bod komt, zien wij dat cursieve schrift mettertijd veranderen. De leraar onderwijst namelijk de schrijfstijl die in zijn tijd gangbaar is. Die 'mode' werd in de Oudheid niet door de leraren op school bepaald, maar ging, via de professionele schrijvers, terug op voor-

6 Op één uitzondering na: de beroemde Derveni-papyrus, een verkoolde papyrusrol gedateerd rond 350 v. Chr. met een poëtische tekst in epigrafisch schrift, die in 1962 is gevonden in een graf ten noordoosten van Thessaloniki. Zie nu F. Jourdan, *Le papyrus de Derveni* (Paris 2003).

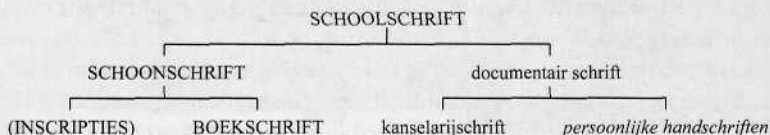

Afb. 9. *P. Leid. inv. 238*. 19,6 x 9,7 cm. Koptische brief in unciaal boeekschryft met dubbele punten tussen de woorden [ongepubliceerd].

schriften van de overheid. Verandering van de voorgeschreven stijl in de kanselarijen, zoals bijvoorbeeld na de machtsovername door de Romeinen, werd weerspiegeld in de algemene cursieve schrijfstijl van die tijd. Bovendien zou men kunnen zeggen dat de schrijfstijl ook als het ware de aard en de opvattingen van een bepaalde periode tot uitdrukking bracht. Veranderingen in de maatschappij vinden dan hun weerslag in het gangbare documentaire handschrift.

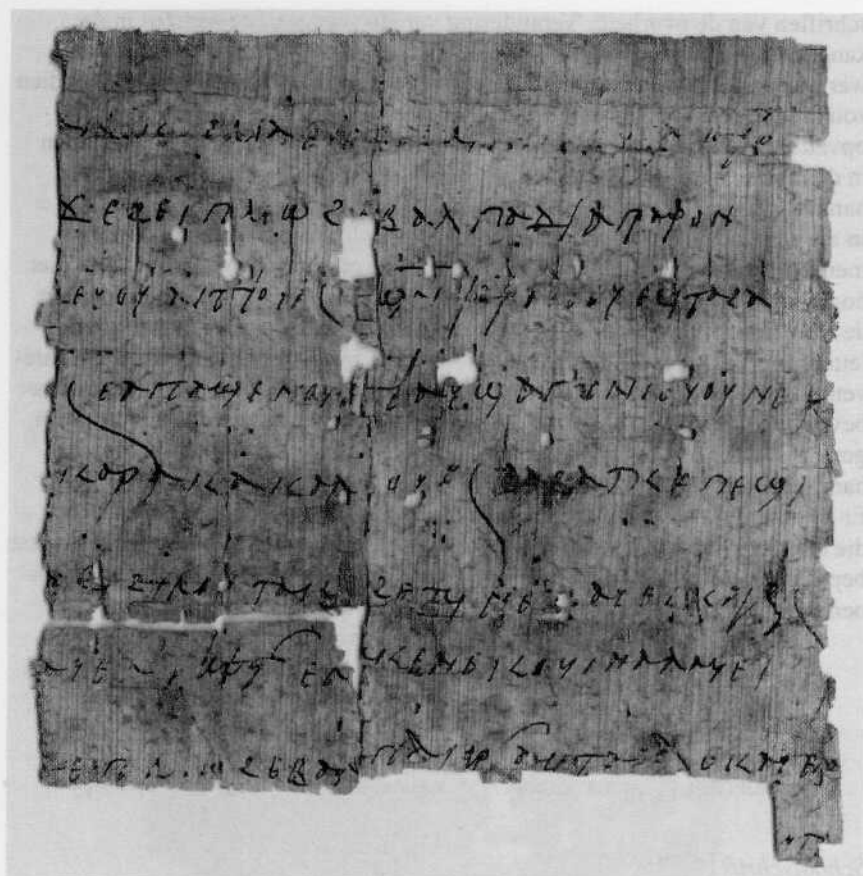
In dit verband is het wel van belang zich te realiseren, dat het percentage mensen dat daadwerkelijk kon schrijven in de periode die we bestuderen niet hoger lag dan rond de 5%, oplopend, op het hoogtepunt van geletterdheid in de Romeinse tijd, tot 10%. Toch waren de mensen die schreven niet alleen letterkundigen en professionele schrijvers, we treffen ook teksten aan geschreven door boeren, soldaten, mannen en vrouwen uit alle lagen van de beroepsbevolking, die zich allemaal op hun eigen niveau het schrijven hadden eigen gemaakt. Dit heeft natuurlijk geleid tot grote onderlinge verschillen tussen handschriften van een zelfde periode.

Er kwamen in de Oudheid verschillende types handschrift naast elkaar voor, die allemaal in de papyri uit Egypte geïllustreerd worden. De aard van de tekst bepaalde welk soort handschrift er voor het schrijven werd gebruikt. We kunnen deze schriftsoorten als volgt in een soort stamboom weergeven:

Schoolschrift

In Grieks-Romeins Egypte waren weliswaar geen openbare scholen, maar kinderen van welgestelde ouders konden les krijgen van privéleraren thuis of in kleine klasjes, waar anderen soms ook wel konden meeluisteren. Het schrijfonderwijs begon, net als bij ons, met de losse letters van het alfabet. Er zijn ons vele schrijfoefeningen bewaard gebleven op papyrus, en natuurlijk ook op potscherven, die immers niets kostten en overal in ruime mate voorhanden waren. Vaak werd ook geschreven op plankjes en wastabletten, die het voordeel hadden dat ze steeds opnieuw gebruikt konden worden na het uitwassen van de inkt dan wel het gladstrijken van de was. Soms zien we in deze teksten een echte beginner aan het werk, dikwijls ook hebben we te maken met verder gevorderde leerlingen, die het vloeiender cursiefschrift al onder de

Afb. 10. P. Leid. inv. 702 + 707. 14 x 14,5 cm. Koptische kwitantie voor de personele belasting in cursief handschrift [ongepubliceerd].

knie hadden. Studenten die professionele schrijvers wilden worden, bekwaamden zich daarnaast in het schrijven van schoonschrift.

Een gevorderde leerling was Antonius, de zoon van Nemesion, van wie een compleet schoolschriftje bestaande uit vijf wastabletten bewaard is gebleven, dat kan worden gedateerd rond 350 na Chr. Op de bladzijde die hier is afgebeeld (afb. 11) heeft de leerling bovenaan zijn naam geschreven in een vloeiend documentair handschrift. Daaronder staat een schrijfoefening, een stukje literaire tekst in beginners-boekschrift: grote, onverbonden hoofdletters. Een andere schooloefening staat hieronder bij het 'boekschrift' vermeld.

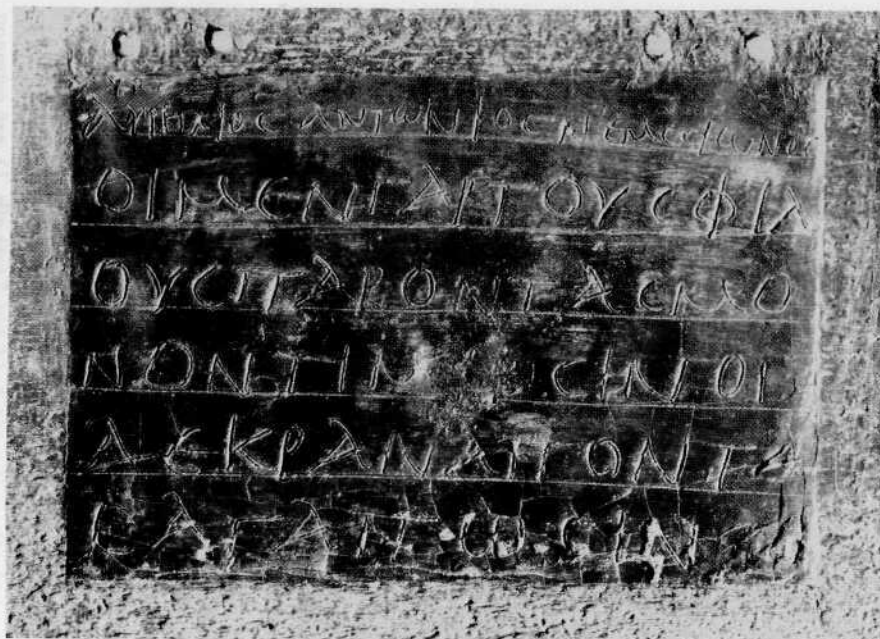
Boekschrift

Literaire werken (die nu als boek gedrukt zouden worden) werden geschreven in een specialistisch boekhandschrift van eenvormige, regelmatige en duidelijke kapitalen: dit soort schrift wordt met majuskelschrift aangeduid (majuskels zijn hoofdletters, tegenover minuskels, de 'kleine' letters). Schoonheid was het belangrijkste criterium, direct daarna natuurlijk ook de duidelijke leesbaarheid. Diezelfde eisen werden gesteld aan het verwante epigrafische schrift, gebruikt voor inscripties in steen. Kenmerkende eigenschap van schoonschrift is altijd geweest, dat het dicht bij de oorspronkelijke lettervormen bleef: men was behoudender en hield langer vast aan een bepaalde schrijfstijl dan in de documentaire handen. Boekletters werden ook langzamer en zorgvuldiger geschreven. De stijl is zeer onpersoonlijk. Er is dus veel minder ontwikkeling waar te nemen in boekhandschriften dan in de documentaire handschriften, hoewel voor de kenner invloeden van de documentaire handschriften van een bepaalde periode op het dan gebruikte boekhandschrift toch wel waarneembaar zijn.

Een mooi voorbeeld van boekschrift is hiernaast afgebeeld. *P. Leid. inv. 22* (afb. 12) toont twee kolommen van een boekrol uit de eerste eeuw na Chr. met delen van Plato's *Phaedo*.⁷ De papyrusrol is slechts de helft (ca. 20 cm) in hoogte geweest van een normaal formaat papyrusrol (het was een 'pocketboek'). De complete rol zou, als hij de hele *Phaedo* heeft bevat, ongeveer 9 tot 10 meter lang zijn geweest: dat is wat lang, misschien is de dialoog over twee rollen verdeeld geweest.

Heel anders ziet het handschrift er uit op *O. Leid. inv. 2* (zie afb. 1), een ostrakon van rond 600 na Chr. waarin een gevorderde leerling van een kloosterschool

7 Publicatie: P.J. Sijpesteijn, 'Ein bisher unveröffentlichter Platonpapyrus', *Mnemosyne* 19 (1966), p. 231-240 en zie R.W. Daniel, 'Notes on the Leiden *Phaedo*', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 66 (1986), p. 53-58.

Afb 11. *Leid. inv. V. 20*. 12,9 x 17,8 cm. Wastablet, bladzijde uit een schoolschrift. Het cursieve handschrift van de bovenste regel, met de naam van de leerling, kan worden toegeschreven aan het midden van de derde eeuw na Chr. Daaronder een schrijfoefening van dezelfde leerling, in de los van elkaar staande, zorgvuldig gevormde kapitalen van het boekhandschrift. Let in de voorlaatste regel op de *saut du même au même*, de weglating van een aantal letters doordat het oog bij het kijken naar de voorbeeldtekst, na het opschrijven, bij een latere *kappa* in het voorbeeld terecht kwam. Ἀνθήλιος Ἀντώνιος Νεμεσίωνος. Οἱ μὲν γὰρ τοὺς φίλους παρόντας μόνον τιμῶσιν, οἱ δὲ καὶ μακρὰν ἀπόντας ἀγαπῶσιν.

de letters oefent van het kalligrafische boekschrift dat 'Bijbelmajuskel' of 'Bijbelse uncial' wordt genoemd omdat een aantal oude Bijbelhandschriften in dit schrift is geschreven. Uit de latere vondst van een aan deze scherf passend fragment bleek, dat het hier niet gaat om het Griekse, maar om het Koptische alfabet, en dat de scherf afkomstig is uit een klooster in Deir el-Gizaz in Zuid-Egypte.⁸

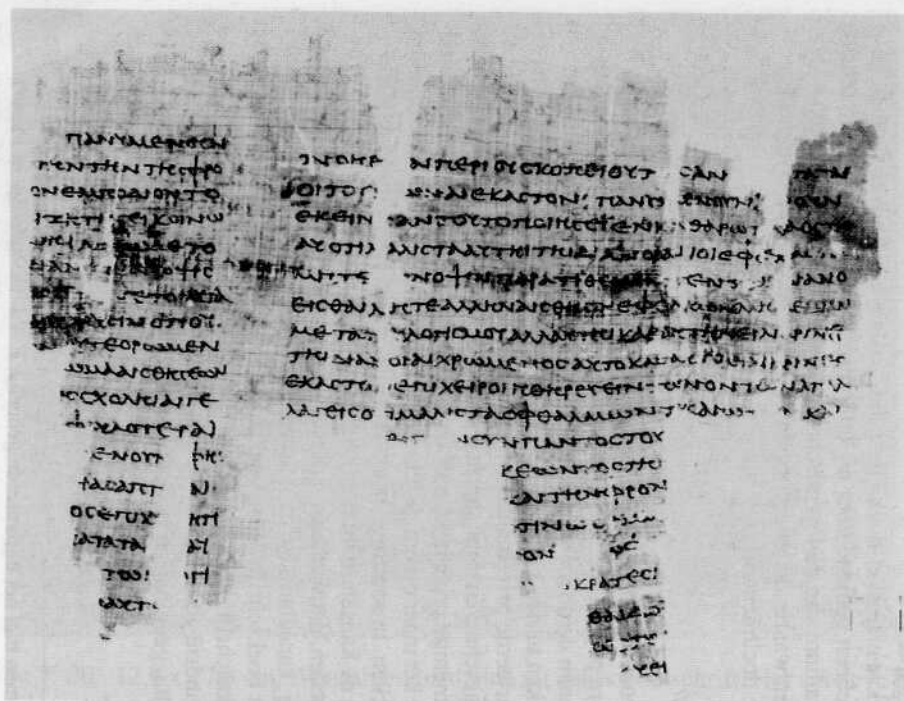
Het zijn de Griekse majuskel-boekletters die, zoals we hierboven hebben gezien, als basis hebben gediend voor de lettervormen van het Koptische schrift, dat het laatste stadium van de Egyptische taal weergeeft (al zijn er ook Koptische teksten waarin de lettervormen zijn ontleend aan de Byzantijnse minuskel van de documenten).

Kanselarijschrift

Tegenover het boekschrift staat het handschrift van de veel grotere groep van documentaire papyri, die in een sneller en dus cursiever schrift werden geschreven. Binnen de documentaire handschriften kan men allereerst een onderscheid maken tussen het meer gestileerde ambtelijke handschrift enerzijds en de gevarieerde privéhandschriften aan de andere kant. Bij officiële instanties werd geschreven door speciaal getrainde schrijvers. Hun handschrift, verzorgder dan menige privéhand, valt onder de groep van documentaire handschriften, al was het maar omdat de teksten die zij schreven, altijd 'documenten' zijn en geen boeken. In sommige periodes werd echter zoveel aandacht aan het uiterlijk van de kanselarijstukken besteed, vooral in de landelijke en provinciale hoofdsteden, dat welhaast van een apart schrift kan worden gesproken, het zogenaamde 'kanselarijschrift'.⁹ Soms kwam dan het kanselarijschrift in de buurt van het boekschrift, maar veel vaker ging het min of meer over in het cursieve gebruiksschrift. De mooiste kanselarijhanden zijn natuurlijk in de hoofdstad Alexandrië geschreven – helaas zijn er in die stad, gelegen in de vochtige Nijldelta, geen papyri bewaard gebleven.

8 Heruitgave samen met het bijpassende gedeelte: F.A.J. Hoogendijk in *Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute*, edd. F.A.J. Hoogendijk & P. van Minnen (Papyrologica Lugduno-Batava 25, Leiden 1991), p. 30-31 (tekst 11).

9 Een mooi voorbeeld van kanselarijschrift is de beroemde brief van de prefect Subatianus Aquila uit 209 na Chr., onder meer afgebeeld in W. Schubart, *Papyri Graecae Berolinenses* (Bonn 1911), Abb. 35.

Afb. 12. *P. Leid. inv. 22.* 12,3 x 17 cm. Plato, *Phaedo* 65A8-C5 en 65E3-66B3. Op deze papyrus in een vrij klein, rechtopstaand en regelmatig boekhandschrift uit de eerste eeuw na Chr. zijn tussen de kolommen (ter hoogte van de 3de en 5de regel) nog sporen van een eerdere tekst zichtbaar: de tekst is een palimpsest. In de 2de regel van de 2de kolom ziet men dubbele punten, die een sprekerswisseling aangeven.

Kolom II, regel 1: -νοη[ῆν]αι περὶ οὗ σκοπεῖ, οὗτος ἀν[εγγύ]τατα [[I]]

De overige documentaire handschriften worden gekenmerkt door hun zeer cursieve karakter. Schrijfsnelheid (bevorderd door ligaturen en afkortingen) was een eerste vereiste, en dikwijls ging dat ten koste van de leesbaarheid. In deze groep handschriften (de grootste binnen de Griekse papyri) krijgen we ook te maken met individuele verschillen in handschrift: het is zichtbaar of een tekst is geschreven door een beginner of door een geoefende schrijver, door een perfectionist of een sloddervos. Ook het sociale milieu van de schrijver kan in het handschrift worden weerspiegeld. Daarnaast is er de ontwikkeling van iemands handschrift tijdens zijn leven: eenieder herkent meteen het onbeholpen, aarzelende handschrift van een kind of beginnende schrijver, en het beverige schrift van een bejaarde. Bovendien, naarmate men beter kan schrijven, komt meer van de persoonlijke smaak en het karakter van de schrijver naar voren.

Men heeft in de vorige eeuw zelfs pogingen gedaan om de antieke Griekse handschriften van de papyri grafologisch te duiden.¹⁰ In de grafologie gaat men ervan uit dat het schrift een afspiegeling is van het geestesleven van de schrijver. Zich mede baserend op een grondige kennis van de psychologie, zou men het karakter van de personen die onze papyri beschreven hebben, kunnen duiden. Helaas zijn er tot nu toe geen grafologisch geschoolde psychologen met voldoende papyrologische kennis, noch papyrologen met een voldoende grafologische en psychologische achtergrond opgestaan om dit in de praktijk toe te passen. De aard van de mensen in de papyri komt nog altijd het best naar voren uit de omstandigheden en gebeurtenissen die in de teksten beschreven worden.

In mindere mate worden verschillen in handschrift ook beïnvloed door het materiaal waarop en waarmee wordt geschreven. Het maakt in onze tijd uiteraard verschil of iemand met pen en inkt op een blad briefpapier schrijft, of met een krijtje op een schoolbord, met een spuitbus op het raam van een bus-hokje of met een stokje in het natte zand. In de Oudheid kon een slechte kwaliteit papyrus door de hobbelige vezelstructuur het handschrift er lelijker doen uitzien, en schrijven met inkt op een gladde of geribbelde bolle potscherf had weer een ander effect dan met een stilus letters vormen in de zachte was van een wastablet of het uithakken van letters in de harde steen.

Toch voldoen al die verschillende persoonlijke handschriften wat betreft letter-

¹⁰ Zie E.P. Wegener, *De betekenis der grafologie voor de Griekse papyrologie*, Openbare les gehouden ter opening van haar lessen in de Griekse papyrologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden (1947).

type en schriftbeeld aan algemene kenmerken voor het documentaire schrift in de betreffende periode.

Door de snelle ontwikkeling binnen het documentaire handschrift kunnen we, los van de onderlinge individuele verschillen, in de Griekse papyri uit Egypte de algemene ontwikkeling van het Griekse schrift op de voet volgen, van de losstaande hoekige majuskel, via de uncialen uit de Romeinse tijd, tot de zeer cursieve Byzantijnse minuskel. De papyrologische documentatie vormt zelfs, door de lange en ononderbroken periode waaruit de geschriften stammen, de rijkste bron voor de bestudering van fundamentele paleografische verschijnselen.

Er zijn inmiddels ruim vijftigduizend papyrusteksten gepubliceerd, en een groot aantal van deze documenten is voorzien van een exacte datum (het gaat immers in veel gevallen om juridische en ambtelijke teksten zoals contracten en belastinglijsten). Hierdoor beschikken wij over voldoende vergelijkingsmateriaal om documentaire papyri op grond van het handschrift tot op soms wel 25 jaar nauwkeurig te dateren. Dat is vele malen nauwkeuriger dan mogelijk is op grond van methodes als C-14-bepaling. De paleografie kan zo een belangrijk criterium zijn bij het dateren van een Griekse papyrustekst.

De Griekse papyri die sporadisch buiten Egypte zijn gevonden, tonen aan dat die schriftveranderingen niet specifiek waren voor Egypte, maar dat het Grieks ook elders dezelfde ontwikkeling doormaakte. Er zijn geen duidelijke geografische verschillen aangetoond: behalve een *koinè*-taal was er in de hellenistische wereld ook een *koinè*-schrift ontstaan.

De ontwikkeling van het Griekse schrift op papyrus laat zich verdelen in drie periodes. Die corresponderen met de drie periodes die staatkundig (en economisch en sociaal-maatschappelijk) voor Egypte duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Zoals hierboven gezegd, begint de Griekse overheersing van Egypte met de verovering door Alexander de Grote in 332/331 v. Chr., waarna vanaf 323 Egypte werd geregeerd door het (Griekse) Ptolemeïsche koningshuis. Deze Ptolemeïsche periode eindigt in 31/30 v. Chr. met de slag bij Actium: daarna werd Egypte als provincie ingelijfd bij het grote Romeinse rijk en geregeerd vanuit Rome. De Romeinse tijd laten de papyrologen meestal eindigen bij het aantreden van keizer Diocletianus in 284 na Chr. Deze keizer voerde namelijk voor Egypte zulke ingrijpende veranderingen door op bestuurlijk en economisch gebied, dat daarmee een geheel nieuwe tijd aanbreekt: de Byzantijnse periode, waarin Egypte bestuurlijk ressorteerde onder de hoofdstad van het Oost-Romeinse rijk, Constantinopel. Die periode duurde vervolgens tot halverwege de zevende eeuw, toen de Arabieren tussen 639 en 641 geheel Egypte veroverden. Daarna begint de Arabische tijd, waarin de Griekse taal langzamerhand in onbruik raakt.

Deze drie perioden tonen ook elk eigen kenmerken op paleografisch gebied, hetgeen samenhangt met het feit dat het documentaire schriftbeeld tenminste voor een deel werd bepaald door de schrijfvoorschriften die door de opeenvolgende verschillende overheden werden vastgesteld, en verder een weerslag is van de geldende 'normen en waarden' van de samenleving in een bepaalde tijd.

Voorbeelden uit de Ptolemeëëntijd (323-31/30 v. Chr.)

De oudste papyrus¹¹ met Grieks schrift stamt uit de periode vlak na 331 v. Chr.¹² Het is een mededeling van een zekere generaal Peukestas, aan wie het militaire bestuur over Egypte was toevertrouwd toen Alexander de Grote zelf Egypte weer verliet. De Griekse letters op deze papyrus zijn nog vrijwel hetzelfde gevormd als in inscripties op steen. Toegegeven, de betreffende tekst was ook bedoeld als aanplakbiljet (op een heiligdom bij Sakkara, om ongewenste bezoekers of overijverige soldaten van het Griekse bezettingsleger buiten de deur te houden), en had daarmee dezelfde functie als een inscriptie. Maar ook papyri van vlak daarna, zowel literaire¹³ als documentaire¹⁴, vertonen verwant epigrafisch schrift.

Gedurende de Ptolemeïsche periode ontwikkelde het documentaire Griekse handschrift zich naar een cursievere vorm. Toch blijven de lettervormen in het begin dicht bij de oorspronkelijke kapitalen; ze zijn nogal breed en soms hoekig om te zien, en meestal zijn de individuele letters niet met elkaar verbonden. Als er al sprake is van ligaturen, dan zijn dat externe ligaturen, dat wil zeggen dat twee letters met elkaar worden verbonden door een tussenliggend, meestal horizontaal, streepje dat zelf geen onderdeel van de letters uitmaakt. Ook is de gebruikte pen vaak wat dikker¹⁵ en hebben de letters dikwijls een groot formaat, hetgeen een beeld geeft van brede zwarte horizontale banden op de papyrus.

11 Uit Egypte; de Derveni-papyrus uit Griekenland (zie voetnoot 6) buiten beschouwing gelaten.

12 E.G. Turner, 'A Commander-in-Chief's Order from Saqqara', *Journal of Egyptian Archaeology* 60 (1974) p. 239-242 met Plate LV; = E.G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World* (London 1986²), Plate 79.

13 Bijvoorbeeld de Berlijnse Timotheus-papyrus, gedateerd rond 330 v. Chr.; onder meer afgebeeld in W. Schubart, *Papyri Graecae Berolinenses* (Bonn 1911), Abb. 1.

14 Bijvoorbeeld P. Eleph. 1, een huwelijkscontract gedateerd in 310 v. Chr.; onder meer afgebeeld in W. Schubart, *Papyri Graecae Berolinenses* (Bonn 1911), Abb. 2.

15 Over de verschillende soorten pennen die Egyptenaren en Grieken gebruikten, zie hierboven: 'Egyptische invloed op de ontwikkeling van het Griekse schrift'.

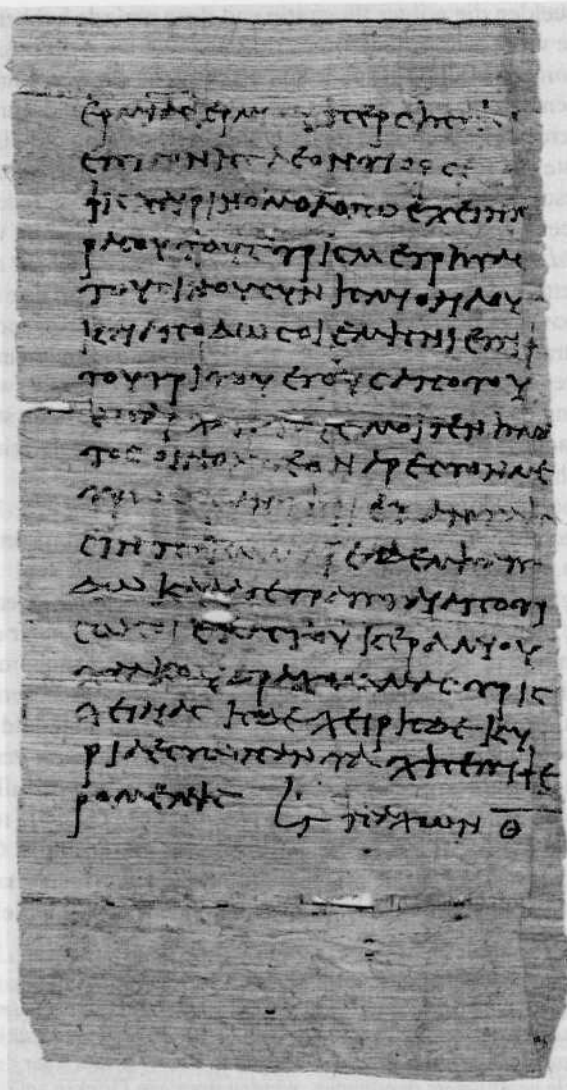

Afb. 13. *P. Leid. inv. 101*. 25,3 x 8 cm. Aangifte van diefstal. Voorbeeld van Grieks handschrift uit de derde eeuw v. Chr.: een indruk van zwarte horizontale bandjes op de papyrus. Er is een duidelijke neiging tot benadrukking van de fictieve bovenlijn (de letters hangen als het ware als wasgoed aan de lijn). De witte waas over deze papyrus is een restant van een oude stuc laag; kennelijk is deze papyrus tevoorschijn gekomen uit een zogenaamde mummiecartonnage: een dodenmasker of borstbedekking vervaardigd uit een soort papier-maché van oude, beschreven papyri, dan voorzien van een laagje gips en kleurig beschilderd. Regel 1-2: Δικαίωι ἀρχιφυ(λακίτηι) | Μοιθύμεωσ παρά.

De drie voorbeelden die wij ter illustratie van deze periode hebben gekozen uit de collectie van het Leids Papyrologisch Instituut laten dit ook duidelijk zien. *P. Leid. inv. 101* (afb. 13) stamt uit de late derde eeuw v. Chr. De Griekse tekst bevat geen datum, de datering is in dit geval op het handschrift gebaseerd. In de derde eeuw vertonen de letters sterk de neiging om als het ware aan de bovenste lijn te hangen van de twee denkbeeldige horizontale lijnen waartussen geschreven is, en dat is in deze tekst duidelijk waarneembaar. In de tweede eeuw v. Christus blijft het schrift een zwarte indruk wekken. Maar in *P. Leid. inv. 64* (afb. 14) is al goed te zien, dat het schrift cursiever wordt: meer letters zijn met elkaar verbonden. De indruk van een horizontale lijn langs de bovenkant van de letters is hier grotendeels verdwenen. Deze tekst, een contract over een wijnlening, bevat wel een datum, maar helaas wordt bij het regeringsjaar niet de naam van de koning vermeld, waardoor voor de datering de keuze tussen 167 v. Chr. en 114 v. Chr. open staat. Uit vergelijking met andere handschriften komt naar voren dat een datering rond 114 v. Chr. waarschijnlijker is.

Het jongste voorbeeld uit de Ptolemeïsche periode is *P. Leid. inv. 70* (afb. 15). Deze tekst is zo ongelooflijk cursief geschreven, dat hij alleen met behulp van parallelteksten in dezelfde hand te ontcijferen was. Er treedt veel 'Verschleifung' op, zoals paleografen de neiging noemen om delen van woorden alleen nog maar met een lijn of krabbel aan te duiden, zonder dat de aparte lettervormen nog te onderscheiden of überhaupt geschreven zijn (een verschijnsel dat bij ons vaak in handtekeningen wordt toegepast). Verder staat de tekst vol met afgekorte woorden, waarin de afkorting is aangeduid door de laatst geschreven letter hoog te schrijven, en vertoont daarnaast een neiging tot meer abstracte afkortingstekens zoals we die later in de tijd zullen gaan tegenkomen. Op de achterkant van deze papyrus staat een officiële rode stempel, die toont dat het document uit het dorpskantoor afkomstig is. Opmerkelijk in deze papyrus is het feit dat de plakrand¹⁶ op de 'Demotische' manier, dat wil zeggen met het linkervel papyrus gestoken onder het rechtervel, is gehou-

16 Een standaard-rol papyrus bestond altijd uit een aantal (meestal 20) losse vellen papyrus die aan elkaar geplakt werden. In van de rol losgesneden stukken papyrus bevond zich nu en dan zo'n plakrand. Die plakranden, de plaats waar de twee vellen papyrus enkele centimeters overlappen, werden door een Griekse schrijver altijd links over rechts gehouden, zodat hij al schrijvend als het ware 'bergafwaarts' over de verdikking ging, en niet met zijn pen in de plakrand zou blijven steken. Een Egyptische schrijver zou, als hij hetzelfde stuk papyrus gebruikte, dat 180 graden draaien zodat de plakrand van rechts over links viel: het Egyptisch werd immers van rechts naar links geschreven.

Afb. 14. P. Leid. inv. 64. 20,5 x 10,9 cm. Wijnlening. Grieks handschrift uit de tweede eeuw v. Chr. De letters worden al meer met elkaar verbonden dan in de eeuw ervoor, maar het algemene schriftbeeld blijft erg zwart. Regel 1-2: Ἐρμίας Ἐρμίου Πέρσης τῆς ἐπιγονῆς Λέοντι Ὀρσενοῦ.

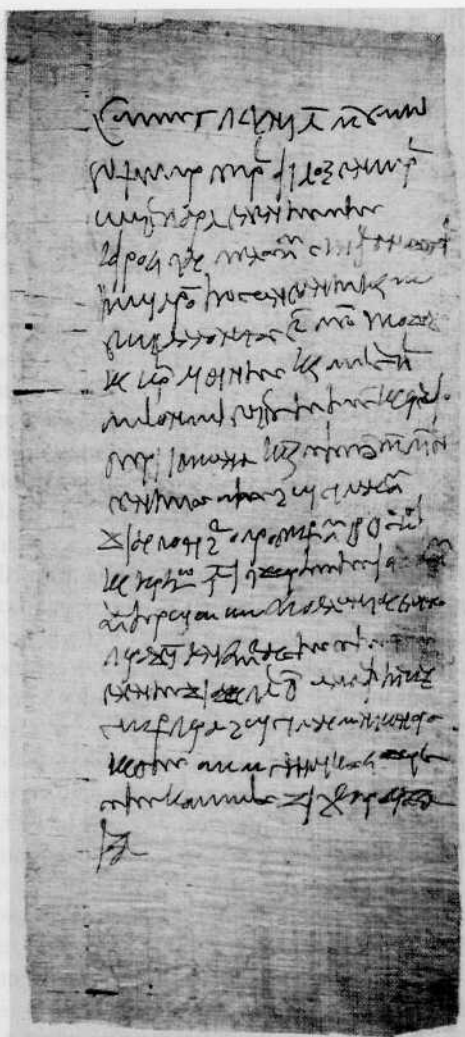
den. Dat is makkelijk te verklaren wanneer men weet dat het hier gaat om een Griekstalige belastingkwitantie die hoorde bij een Demotisch koopcontract en dus waarschijnlijk direct onder dat Egyptische contract op dezelfde rol was geschreven zonder deze eerst om te draaien.

Voorbeelden uit de Romeinse tijd (31/30 v. Chr. – 284 na Chr.)

In tegenstelling tot dat van de Ptolemeeëntijd karakteriseert het schrift van de Romeinse tijd zich door rondere lettervormen, soms uncialen genoemd. Met de rondere letters komen ook de interne ligaturen: verbindingslijnen tussen twee losse delen van een letter, veroorzaakt doordat men de pen niet van het blad tilt, waardoor er lusjes en halen in de letters ontstaan waar die eigenlijk niet horen. Dergelijke ligaturen binnen de letters hebben geleid tot veranderde lettervormen. Verder past het Romeinse schrift als het ware tussen twee horizontale lijnen, en het schrift is over het algemeen kleiner en compacter.

Mooie voorbeelden van geoeftend eerste-eeuws handschrift biedt *P. Warren 8* (afb. 16), een contract voor de betaling van achterstallige pacht, gedateerd op 21 december 86 na Chr. Het contract is in tweevoud opgesteld: op de bovenste helft van de papyrus staat de door een kantoorklerk genoteerde versie in een duidelijke en regelmatige cursief. Daaronder is met een dikkere pen en in een onregelmatiger handschrift bij wijze van ondertekening het contract nogmaals opgeschreven door een vertegenwoordiger van een der contractanten (hijzelf kon niet schrijven, wordt in regel 38 gezegd). Dan volgen de kortere ondertekening van de tweede partij in een derde hand, die wel wat lijkt op de eerste hand, maar dan kleiner, en een slotregel betreffende de registratie van het document, die heel klein op het onderste randje van de papyrus is gekrabbeld. Als voorbeeld van een handschrift uit de tweede eeuw na Chr. tonen wij hier de bekende tekst *P. Leid. inv. 172* (afb. 17), een officieel document waarin een dorpssecretaris aan het hoofd van zijn 'gouw' (een soort provincie binnen Egypte) bericht hoeveel voorraden hij al heeft klaarliggen met het oog op het bezoek van keizer Hadrianus (die van de zomer van 130 tot in de lente van 131 in Egypte verbleef). Ondanks het ambtelijke karakter van het stuk is het handschrift toch 'gewoon' documentair. Kanselarijschrift was voorbehouden aan de kanselarijen in de provinciale hoofdsteden en vooral Alexandrië. Het handschrift van de dorpssecretaris (Grieks *κωμογραμματεὺς*) is zeer geoeftend. De letters zijn relatief klein en vrij onregelmatig, maar de tekst is toch duidelijk te lezen. Meer afzonderlijke lettervormen hebben een ronde vorm dan in het eerste-eeuwse voorbeeld.

In de derde eeuw na Chr. zien wij dan geleidelijk een overgang naar de Byzantijnse stijl. Het privébriefje *P. Warren 20* (afb. 18) vertoont al een lichte

Afb. 15. *P. Leid. inv. 70*. 27,7 x 12,1 cm. Kwitantie voor koopbelasting. Zeer cursief Grieks schrift uit de eerste eeuw v. Chr., slechts leesbaar voor een zeer geoefend papyroloog. De plakrand, op de 'Demotische' manier rechts over links geplakt, is zichtbaar in de linkermarge van de tekst. De Griekse schrijver had er dus tijdens het schrijven geen last van. Regel 1: "Ετους γ Παυλι λ πέ(τωκεν) ἐπὶ τήν.

neiging om sommige letters met een lange uithaal naar boven of naar beneden te besluiten, en bepaalde letters, zoals de *epsilon* en vooral de *bèta*, zijn bepaald hoger dan de overige. De brief is duidelijk en met zorg geschreven, en heeft oorspronkelijk (minstens) twee kolommen beslagen.

Voorbeelden uit de Byzantijnse tijd (284 – 641 na Chr.)

In de loop van de Byzantijnse tijd krijgt men, onder invloed van de kanselarijstijl en de Latijnse cursief, steeds meer aandacht voor het uiterlijk van de tekst. Overdadige lettervormen zijn het kenmerk van de Byzantijnse periode. Het schrift wordt vanaf de vierde eeuw weer wat groter, en er ontstaat een onderscheid tussen korte en lange letters, zoals wij dat nu nog kennen. Lange letters hebben pootjes naar boven of naar beneden, zodat het schrift als het ware tussen vier horizontale lijnen past, het minuskelschrift. Sommige uithalen worden zo lang dat zij zelfs over meerdere regels heen gaan. Men krijgt een voorliefde voor, dikwijls nutteloze, versieringen. De vloeiende, elegante stijl krijgt barokke trekken die sommigen wel zien als wezenskenmerk van de Byzantijnse tijd.

In ons eerste voorbeeld uit 314 na Chr., *P. Leid. inv. 125A* (afb. 19), zijn die Byzantijnse trekjes nog minimaal, al zijn er op verschillende plaatsen al enthousiaste uithalen aan de letters waarneembaar. De tekst, een geldlening, waarvan ook het bijbehorende duplicaat zich in de collectie van het Papyrologisch Instituut bevindt, vertoont drie verschillende handen. De hoofdtekst is geschreven in de vrij regelmatige hand van waarschijnlijk de kantoorklerk, het schrift is nog vrij klein; daaronder staat de ondertekening van een der partijen in een kleiner, zeer regelmatig handschrift en met wat lichtere inkt geschreven; de derde hand met de certificering door een notaris, is groot en dik.

Uit de vijfde eeuw stamt *P. Leid. inv. 8* (afb. 20), ook een geldlening, gedateerd 454 na Chr. De tekst is geschreven door een geoefende schrijver, in grote rechtopstaande letters. Dit zeer verzorgd ogende document vertoont duidelijke kenmerken van Byzantijnse stijl. Specifiek voor de vijfde eeuw is de *epsilon* met zeer lange, schuin naar rechts lopende bovenkant. De *delta* heeft inmiddels de ons bekende d-vorm aangenomen, de *èta* ziet er nu uit als een h. Sommige letters zijn opmerkelijk groot, wat echter aan de regelmatige stijl niets afdoet. *P. Warren 10* (afb. 21) is (toevallig) weer een geldlening, uit 591-592 na Chr. De twee handen geven een mooi voorbeeld van hoe verschillend handschriften tegelijkertijd kunnen zijn. De eerste hand is formeel, groot en duidelijk, maar nogal lelijk; de tweede hand daarentegen is een vloeiend geschreven, naar rechts hellende cursief, die karakteristiek is voor de late zesde en zevende eeuw. Toch heeft dit hellende schrift, zoals dit voorbeeld illustreert, de meer

Afb. 16. P. Warren 8. 23 x 19,7 cm. Contract betreffende betaling van achterstallige pacht uit de eerste eeuw na Chr. Er zijn verschillende handen waarneembaar. Het is duidelijk dat het bovenste deel van het contract door de klerk later is geschreven dan de ondertekening: in de laatste regels moet deze schrijver steeds kleiner gaan schrijven om zijn tekst nog in de krap bemeten beschikbare ruimte te laten passen. Ook is de vette punt nog zichtbaar (onder de eerste *alfa* aan het begin van de tweede hand), die op het toen nog lege papyrusblad aangaf waar de eerste ondertekenaar zijn tekst moest beginnen te schrijven. In regel 38 begint de ondertekening van de Romeinse landeigenaar persoonlijk; zijn Grieks lijkt geen enkele invloed van Latijn te vertonen. Regel 1: "Ετους ἔκτου Αὐτοκράτορος Καίσαρος Δομιτιανοῦ Σεβαστοῦ Γερμανικοῦ μηνός.

rechtop geschreven stijl niet verdrongen. Deze tweede hand, van de notaris (Grieks συμβολαιογράφος) Anastasios, is een directe voorloper van de zogenaamde Byzantijnse minuskel die we tegenkomen in de Griekse perkamenten codices vanaf de negende eeuw. Onderaan de tekst staat een regel Latijn geschreven door diezelfde notaris, voorafgegaan door een versierd 'christogram', een christelijk symbool in de vorm van een *chi* met een *rho* en een dwarsstreep erdoorheen als een combinatie van een Christusmonogram en het kruisteken.

Tenslotte tonen we u een voorbeeld van zevende-eeuws Grieks in het documentje *P. Leid. inv. 15* (afb. 22). Het is de onderste helft van een kwitantie geschreven door een stenograaf/schrijver (Grieks νοτάριος γραμματεύς) in een ervaren cursiefschrift waarin vele afkortingen zijn gebruikt. Dit is het kleinere type handschrift, dat in de zevende eeuw voorkwam naast de hierboven genoemde hellende cursief, en dat vooral werd gebruikt voor rekeningen en kwitanties. Ook in dit kleinere handschrift hebben nu alle letters de minuskelvorm.

Besluit

Het ontcijferen van Griekse papyri blijft een moeilijk vak, al hebben we nog zoveel vergelijkingsmateriaal. De teksten staan vol met (althans voor ons) steeds weer nieuwe woorden, veranderende grammaticale regels, onverwachte syntaxis; vele woorden staan afgekort of als symbool geschreven, en woord-scheiding en interpunctie ontbreken vrijwel geheel. (En dan zijn vele papyri ook nog incompleet of, vaak door wormvraat, beschadigd.) Ook wie de algemene schriftkenmerken van de verschillende perioden beheerst, kan toch moeite hebben met de persoonlijke eigenaardigheden van individuele schrijvers. Dit alles maakt, dat voor het ontcijferen van een Griekse papyrus niet alleen paleografische ervaring nodig is, maar dat ook kennis van de papyrologische wereld in de breedste zin onontbeerlijk is.

Om een voorbeeld te geven: de tekst *P. Leid. inv. 70* (afb. 15) ziet er zo onleesbaar uit, dat men zelfs enige tijd gedacht heeft dat het om een moderne vervalsing ging, beschreven met 'namaak'-Grieks. Pas toen de tekst iemand onder ogen kwam die kort daarvoor in het Ashmolean Museum in Engeland twee parallelteksten in hetzelfde handschrift had bestudeerd, kon een aanvang worden gemaakt met de ontcijfering. Daar waar precies dezelfde vaste formules waren gebruikt als in de parallelteksten, is alles van de Leidse tekst ontcijferd, maar in sommige andere passages hebben we nog steeds niet ieder woord kunnen lezen.

Nu gaat het in dat geval wel om een extreem moeilijk leesbaar handschrift.

Afb. 17. *P. Leid. inv. 172*. 21 x 11,4 cm. Voorbereidingen voor het bezoek van keizer Hadrianus. Klein maar zeer geroutineerd handschrift uit de tweede eeuw na Chr. Meer ronde lettervormen dan in het eerste-eeuwse voorbeeld. Regel 1-2: Ἀσκληπιά<δ>η(ι) στρα(τηγῶ) | παρὰ Ὠρίωνος κωμογρα(μμα-τέω)ς Θώλθεω(ς) καί.

Maar ook bij ‘makkelijkeren’ teksten is het een groot voordeel om van te voren vast te weten hoe een datering in een bepaalde periode opgeschreven werd, welke persoons- of plaatsnamen er te verwachten zijn in een bepaalde periode of in een bepaald gebied, hoe hoog een bepaalde belasting was of welke vaste formules in bijvoorbeeld een brief of contract altijd werden gebruikt.

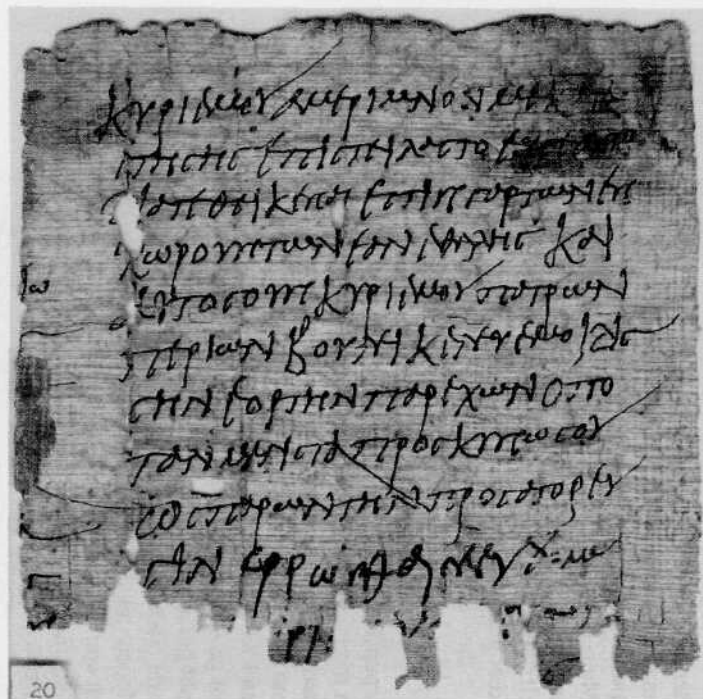
Bij dit alles is de goede samenwerking die er tussen de papyrologen over de hele wereld bestaat, spreekwoordelijk. Voortdurend wordt er kennis uitgewisseld, worden er foto’s van papyri over en weer, en nu zelfs ook op het World Wide Web, beschikbaar gesteld. Niet voor niets is *amicitia papyrologorum* het motto van de internationale papyrologenassociatie. Gezamenlijk streven de papyrologen ernaar om de tekst van de papyri zo goed en betrouwbaar mogelijk in gedegen publicaties aan de overige wetenschappelijke wereld beschikbaar te stellen. Maar het zal niemand meer verbazen dat er jaarlijks ook honderden correcties¹⁷ worden gepubliceerd op het Grieks van de gepubliceerde teksten, want zelfs de beste papyroloog kan niet altijd alles van een Griekse papyrus in één keer goed ontcijferen.

Vertalingen van de afgebeelde teksten

Meestal worden papyrusteksten tegenwoordig in samenhang, als archief of geordend rond een thema, bestudeerd en gepresenteerd. Dat is hier niet het geval, omdat de hierboven genoemde papyri in eerste instantie om hun handschrift, en niet om de inhoud werden uitgekozen. De schijnbare voorkeur voor leencontracten en kwitanties is dus geheel op het toeval gebaseerd, zij het dat juist in dergelijke gevallen in de Oudheid (en ook nu nog) een schriftelijk bewijsstuk van groot belang kan zijn.

Hieronder volgt de Nederlandse vertaling van de meeste in dit boekje afgebeelde teksten. Iedere tekst biedt op zijn eigen manier zicht op een kort moment in het leven van mensen van zo’n tweeduizend jaar geleden, mensen die op dat moment iets meemaakten dat voor hen aanleiding was tekst te (laten) schrijven op een stuk papyrus of een ostrakon. Leeft u een stukje met hen mee...

17 Dergelijke correcties worden verzameld en gepubliceerd in de *Berichtigungsliste der Griechischen Papyrusurkunden aus Ägypten*, deel I (1922) – XI (2002). Sinds ruim vijftig jaar ligt de verantwoordelijkheid voor de Berichtigungsliste bij het Leids Papyrologisch Instituut.

Afb. 18. P. Warren 20. 11,6 x 12 cm. Tweede kolom van een privébrief uit de derde eeuw na Chr. Begin van Byzantijnse trekjes: zie de lange uithalen aan sommige ypsilon's en alfa's en de grote bèta in regel 6. Opmerkelijk bij deze specifieke schrijver is dat hij hier en daar woordscheiding aangeeft door een kleine spatie en vergroting van de beginletter van het volgende woord. De ondertekening is van een andere, minder regelmatige hand, maar wel in dezelfde stijl. Regel 1: κύριέ μου, ἀμέριμνόν με κατα-

– *Demotische kwitantie voor weidebelasting* (11 ix 243 v. Chr.)

Afb. 3. O. Leid. inv. 56. Met het vierde regeringsjaar wordt waarschijnlijk dat van Ptolemaeus III bedoeld.¹⁸ Ondanks de naam was de weidebelasting een 'personele belasting' op kleinvee, dat wil zeggen, men betaalde een vast bedrag per dier. Eén kite was het equivalent van twee drachmen (= 12 obolen) dus $\frac{1}{3}$ kite wordt 4 obolen. De eerste ondertekenaar was tevens de schrijver en de vertegenwoordiger van de belastinginner; de tweede ondertekenaar bevestigt het betaalde bedrag.

'Jaar 4, de 24ste Epeiph, van Psenpoëris, zoon van Hartephnakhthes, $\frac{1}{3}$ (kite) van zilver voor de weidebelasting van jaar 4. Heeft geschreven: Horos, zoon van Pchorchonsis. Heeft geschreven: Thoteus, $\frac{1}{3}$ (kite) van zilver voor weidebelasting van jaar 4, de 24ste Epeiph.'

Publicatie: P.W. Pestman, *Textes et études de papyrologie grecque, démotique et copte* (Papyrologica Lugduno-Batava 23, Leiden 1985), p. 156-157 (tekst 5).

– *Tweetalige kwitantie voor weidebelasting* (2 viii 235 v. Chr.)

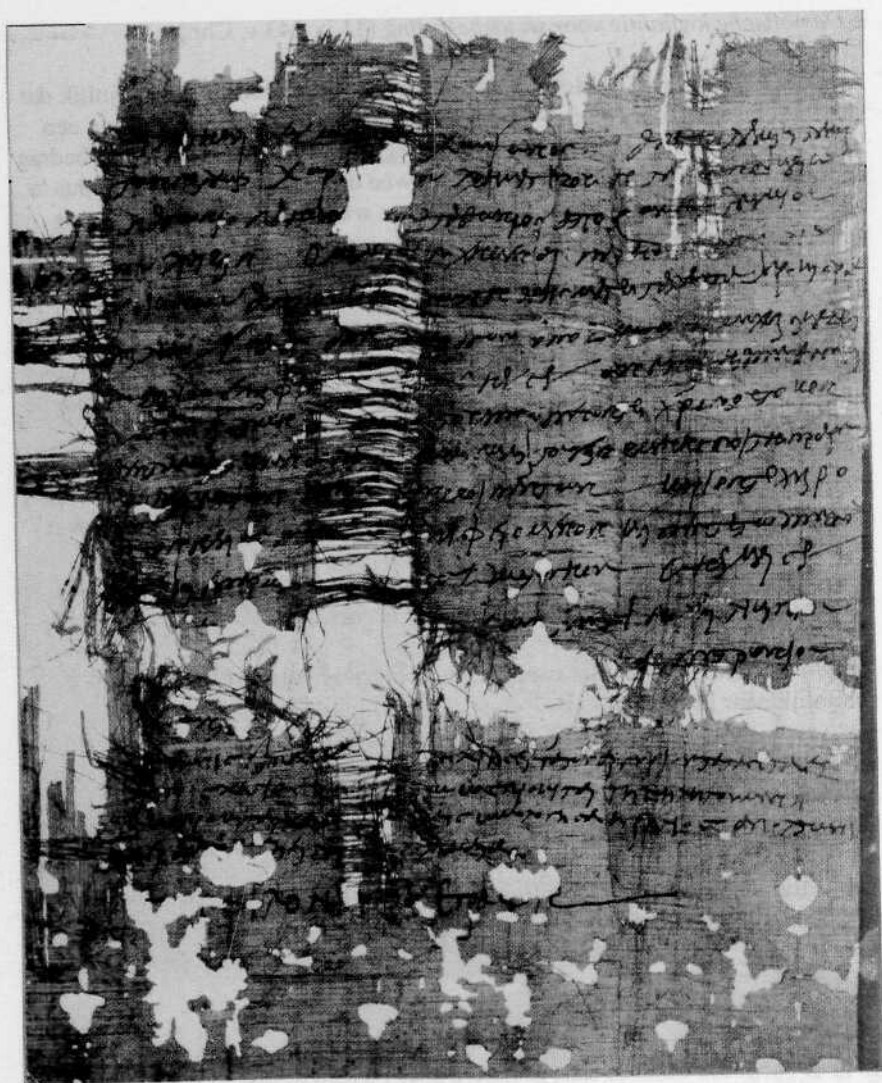
Afb. 4. O. Leid. inv. 42. Het twaalfde regeringsjaar verwijst hoogstwaarschijnlijk naar Ptolemaeus III.

Grieks: *'Jaar 12, de 16de Payni. Voor weidebelasting: Ptolemaios, zoon van Sabbataios, één en $\frac{1}{2}$ drachme, totaal 1 $\frac{1}{2}$'*

Demotisch: *'Heeft geschreven: Petemestous, zoon van Pete-...'*

Publicatie: R.S. Bagnall, P.J. Sijpesteijn & K.A. Worp, *Greek Ostraka* (Zutphen 1980), p. 165 (tekst 377).

¹⁸ In de publicatie wordt de tekst gedateerd in de Ptolemeeëntijd, en is het betaalde bedrag opgevat als $\frac{1}{3}$ deben. In het Demotisch verwijzen breuken echter altijd naar 'kite' en niet naar 'deben', en een betaling van $\frac{1}{3}$ kite kan alleen stammen uit de vroege Ptolemeeëntijd, vóór de inflatie van de tweede en eerste eeuw v. Chr. Daarom moet deze tekst gedateerd worden in de regeringsperiode van Ptolemaeus III (246-222 v. Chr.) of, minder waarschijnlijk, van Ptolemaeus II (285-246 v. Chr.) of Ptolemaeus IV (222-205 v. Chr.).

Afb. 19. *P. Leid. inv. 125A*. 25,2 x 19,3 cm. Geldlening uit de vierde eeuw na Chr. Er zijn drie verschillende handen waarneembaar, waarvan vooral de bovenste hier en daar Byzantijnse krullen en uithalen vertoont. Verder is het handschrift nog vrij klein en niet erg verzorgd. Regel 1: Αὐρηλία] Τάτι τῇ καὶ Τεχωσαρίη Χωσίωνος ἀπὸ τῆς λαμ(πράς) καὶ λαμ(προτάτης).

– *Tweetalige kwitantie voor graanbelasting* (111, 75 of 46 v. Chr.)

Afb. 5. O. Leid. inv. 41. Het zesde regeringsjaar kan verwijzen naar Cleopatra III, Ptolemaeus XII of Cleopatra VII. Deze kwitantie voor de betaling van een belasting in graan is ondertekend door de *sitologos*, het hoofd van de openbare graanschuur, tevens functionerend als belastinginnehmer. Met 'Farao' wordt hier de Ptolemeïsche koning (of koningin) aangeduid.

Aroura is een oppervlaktemaat voor land; 1 aroura is ongeveer 2756 m².

Artabe is een inhoudsmaat voor onder meer graan; de inhoud, rond de 40 liter, is variabel, want afhankelijk van de 'maat' die bij het uitscheppen van het graan werd gebruikt.

Grieks: 'Jaar 6, de 7de Mesore. Heeft betaald voor de (belasting van) $\frac{1}{2} + \frac{1}{2}$ artabe (per aroura) van (plaatsnaam) voor hetzelfde jaar: (N.N.), zoon van Harpochrates, anderhalve artabe tarwe, totaal $1\frac{1}{2}$ tarwe. (N.N.) was de sitologos.'

Demotisch: 'Kwitantie van de graanschuur van de Farao: $1\frac{1}{2}$ artabe tarwe van het zuidelijke eiland voor jaar 6.'

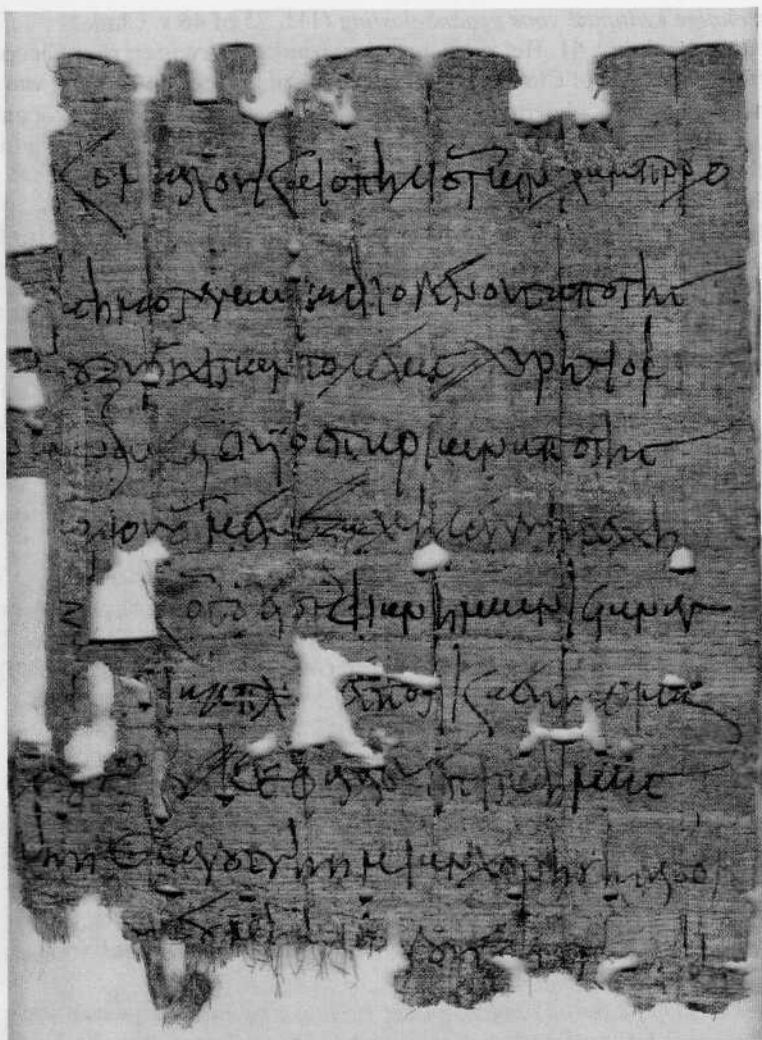
Publicatie: E. Boswinkel & P.W. Pestman, *Textes grecs, démotiques et bilingues* (Papyrologica Lugduno-Batava 19, Leiden 1978), p. 113-119 (tekst 25); R.S. Bagnall, P.J. Sijpesteijn & K.A. Worp, *Greek Ostraka* (Zutphen 1980), p. 165 (tekst 378).

– *Demotische kwitantie voor dijkbelasting* (Thebe, 17 xii 15 na Chr.)

Afb. 6. O. Leid. inv. 55. Met 'Augustusdag' in plaats van de dagdatum wordt waarschijnlijk de geboortedag van de keizer aangeduid, in dit geval van keizer Tiberius, de 20ste van de maand.

'Wat Poregebthis, zoon van Onnophris, heeft betaald aan de bank voor de dijkbelasting van jaar 1,
1 stater en (1) kite (en) 4 obolen, maakt $1\frac{1}{2}$ kite (en) 2 obolen, maakt weer 1 stater en (1) kite (en) 4 obolen, met een toeslag ter hoogte van $2\frac{1}{2}$ obolen (per stater). Geschreven in jaar 2 van Tiberius Caesar Augustus, Choiak, de 'Augustusdag'. Heeft geschreven: Kephalos, zoon van Epikrates.'

Publicatie: E. Boswinkel & P.W. Pestman, *Textes grecs, démotiques et bilingues* (Papyrologica Lugduno-Batava 19, Leiden 1978), p. 120-122 (tekst 26).

Afb. 20. *P. Leid. inv. 8*. 15 x 12,5 cm. Geldlening uit 454 na Chr. Prachtig voorbeeld van verzorgd vijfde-eeuws schrift. Opvallend zijn de grote *kappa*'s, de schuine rechte bovenstreep van de *epsilon*, de elegante *xi* die tot onder de regel eronder doorloopt. Let ook op de d-vorm van de *delta* en de h-vorm van de *eta*. Regel 1: Μετὰ τὴν ὑπατείαν Φλαουίων) Βιν]κομάλου καὶ Ὀπηλί-
'ου τῶν λαμπροτάτων).

– *Demotische kwitantie voor dijkbelasting* (Thebe, 10 ix 38 na Chr.)
Afb. 7. O. Leid. inv. 54. De traditionele maandnaam Thot werd door de Romeinen, ter ere van de keizer vervangen door de maandnaam Augustus (die nu nog steeds in onze kalender voorkomt).

'Wat Peteamenophis, zoon van (N.N.) heeft betaald aan de bank voor de dijkbelasting van jaar 2, 1 stater (1) kite (en) 4 obolen, met een toeslag ter hoogte van 2½ obolen (per stater). Geschreven in jaar 3 van Gaius Caesar Augustus Germanicus, in de maand Augustus, dag 13. Heeft geschreven: Pikos, zoon van Kephalos.'

Publicatie: E. Boswinkel & P.W. Pestman, *Textes grecs, démotiques et bilingues* (Papyrologica Lugduno-Batava 19, Leiden 1978), p. 123-124 (tekst 27).

– *Mummie-etiket* (1 iv 15 voor Chr.)

Afb. 8. Leid. inv. V. 3. Demotische tekst op een houten etiket, voor aan de mummie van Tnepheršaïs, met toestemming voor haar bijzetting. Het vijftiende jaar is waarschijnlijk dat van keizer Augustus.

'Petosiris, zoon van Oteüris, is degene die zegt tegen Totoës, zoon van Imouthes, de Opzichter van het Mysterie van Osorbuchis: "Voer de bijzetting uit van Tnepheršaïs, dochter van Horos, haar moeder is Nb.t-wd3." Geschreven in het regeringsjaar 15, Pharmouthi 6.'

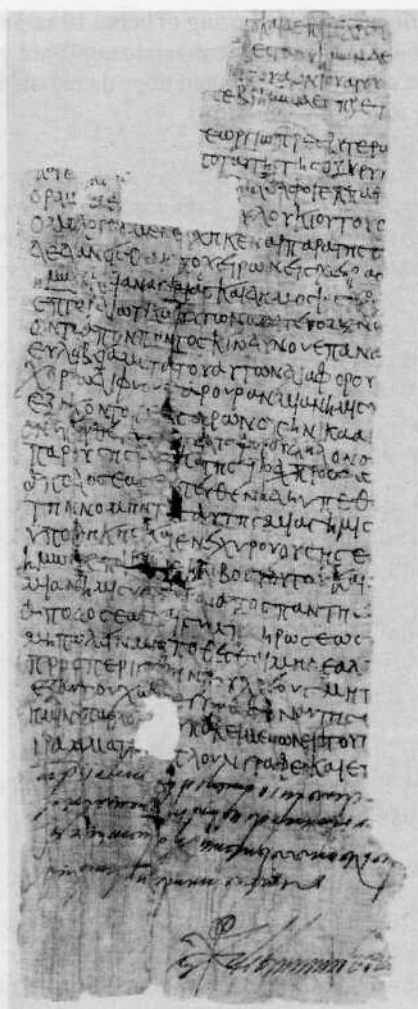
Publicatie: E. Boswinkel – P.W. Pestman, *Textes grecs, démotiques et bilingues* (Papyrologica Lugduno-Batava 19, Leiden 1978), p. 176-177 (Tekst 43).

– *Uit het schoolschrift van Antonius* (ca. 350 na Chr.)

Afb. 11. Leid. inv. V. 20. Dit wastablet is afkomstig uit een schoolschriftje van vijf wastabletjes, in de Oudheid met elkaar verbonden door een touwtje. Op deze bladzijde staat bovenaan de naam van de leerling. De schrijfoefening zelf is een leerzaam citaat van Isocrates (Ad Demonium 1):

*'Aurelius Antonius, zoon van Nemesion.
Want sommigen eren hun vrienden alleen wanneer zij aanwezig zijn, anderen houden zelfs van ze wanneer zij ver weg zijn.'*

Publicatie: E. Boswinkel in *Proceedings of the XIV International Congress of Papyrologists* (London 1975), p. 25-28. Heruitgave met volledige tekst en

Afb. 21. P. Warren 10. 31,9 x 12,5 cm. Geldlening uit 591-592 na Chr. in twee verschillende handen. De tweede hand is een voorloper van de 'Byzantijnse minuskel' waarin vanaf de negende eeuw Griekse handschriften werden geschreven. De laatste regel is het onderschrift van de notaris (die ook de vier regels erboven schreef): christogram, gevolgd door *di emu Anastasiu [et eliothe]*, Grieks geschreven in Latijnse letters. Regel 10: 'Ὁμολογοῦμεν ἐσχηκέναι παρὰ τῆς σ[.]

foto's: F.A.J. Hoogendijk in *Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute*, edd. F.A.J. Hoogendijk & P. van Minnen (*Papyrologica Lugduno-Batava* 25, Leiden 1991), p. 87-92 (tekst 15).

– *Aangifte van diefstal* (Moithymis, late derde eeuw v. Chr.)

Afb. 13. P. Leid. inv. 101. Aanklacht gericht aan het hoofd van politie. Nota bene tijdens het tempelbezoek van de heer des huizes zijn boeven zijn huis binnengedrongen en hebben de daar aanwezige vrouwen van hun kleding beroofd. En kleding behoorde in die tijd wel tot het duurste wat iemand bezat...

'Aan Dikaïos, hoofdagente van Moithymis, van Petosiris zoon van Thotis, boer op het koninklijke land van het dorp Moithymis.

Op de 25ste Pachon, rond het tweede uur van de avond, toen ik mij in de tempel bevond, drongen onbekenden mijn huis binnen en trokken mijn vrouw Thamous haar jurk uit ter waarde van 200 drachmen en haar moeder Aynchis haar jurk ter waarde van 400 drachmen en onze dochter Thermoutarion haar linnen tuniek van 100 drachmen, dat is in totaal 700 drachmen, en zij staken hen met hun messen zodat zij zelfs ...' (hier breekt de papyrus af).

Publicatie: A.A. Buriks, 'Papyrus de Leyde, dénonçant un vol' in *Symbolae van Oven*, edd. M. David, B.A. van Groningen & E.M. Meijers (Leiden, 1946), p. 111-115.

– *Wijnlening* (114 v. Chr.)

Afb. 14. P. Leid. inv. 64. Contract voor een wijnlening. Hermias leent in de maand Pachon (april/mei) drie vaten wijn, die hij zal terugbetalen uit zijn eigen nieuwe oogst in Epeiph (augustus/september). Uit de uitdrukking σὺν ἡμιολίᾳ ('vermeerderd met de helft') blijkt, dat de rente in natura 50% bedraagt, ongeacht de exacte duur van de lening.

Een *metretes* is een vat, gebruikt voor olie of wijn, met een inhoud van tegen de dertig liter; *keramion* ('aardewerken kruik') wordt hier in dezelfde betekenis gebruikt. Πέρσης τῆς ἐπιγονῆς, 'Pers die later geboren is', zou letterlijk betekenen dat Hermias een in Egypte wonende Perzische militair was van de tweede (of latere) generatie, maar de uitdrukking verloor vanaf de tweede eeuw v. Chr. eerst zijn etnische, en daarna ook zijn militaire connotatie en duidt hier nog slechts een 'schuldenaar' aan.

'Hermias zoon van Hermias, 'Pers die later geboren is', aan Leon, zoon van

Orsenouphis, gegroet. Ik kom overeen van u te hebben ontvangen de drie metreten wijn, vermeerderd met de helft, die ik u zal terugbetalen in de maand Epeiph van het derde jaar uit mijn eigen oogst, nieuwe goede wijn (gemeten met) de maat waarmee ik (altijd) uitschenk. Indien ik echter niet zal terugbetalen in overeenstemming met hetgeen geschreven staat, dan zal ik u voor iedere keramion drieduizend bronzen drachmen als boete betalen. Dit handgeschreven document zal geldig zijn waar het maar wordt opgevoerd. In het 3de jaar, op de 9de Pachon.'

Publicatie: F. Hanemaaijer, 'Loan of Wine' in *Antidoron Martino David*, edd. E. Boswinkel, B.A. van Groningen & P.W. Pestman (Papyrologica Lugduno-Batava 17, Leiden 1968), p. 28-30 (tekst 4).

— *Kwitantie voor koopbelasting* (Ptolemaïs Euergetis, 8 v. Chr. tot 78 v. Chr.)

Afb. 15. P. Leid. inv. 70. Kwitantie voor de betaling van koopbelasting over de aankoop van een wijngaard. De prijs van de wijngaard was 10 talenten; de belasting bedroeg 1 talent, dus 10% van het koopbedrag, zoals in die tijd gebruikelijk was. Het geld werd overgemaakt naar een officiële bank, en was in naam bedoeld voor de koning. Deze Griekse tekst heeft oorspronkelijk gehoord bij een in het Demotisch gesteld koopcontract. In de kwitantie worden de belangrijkste feiten uit dat koopcontract nog eens kort in het Grieks vermeld: de namen van koper en verkoper, en aard, afmetingen, toebehoren, ligging en prijs van het aangekochte perceel. De gehele tekst bestaat uit één enkele zin Grieks.

'In het derde jaar, op de 30ste Payni, is overgemaakt naar de bank in Ptolemaïs Euergetis aan Philoxenos de bankier, bestemd voor de koning, door Helene, dochter van Aphrodisios, als belasting voor een gecultiveerde wijngaard waar de ranken worden gesteund door bomen, (ter grootte) van een halve aroura of hoeveel hij ook is, en voor het daarbijbehorende 1/5 deel van een reservoir en van een stenen put en alles wat erbij hoort in - - - bij Ibion Eikosipentarouron in het district van Polemon, omgrens door: in het zuiden de wijngaard van Senesis, dochter van Zosimos, waardoorheen de watertoevoer loopt van de hiervoor beschreven wijngaard; in het noorden een gemeenschappelijke toegangsweg en een irrigatiekanaal; in het westen de wijngaard van Isidora, dochter van Isidoros; in het oosten de olijventuin van Herodes, zoon van Apollonios, met in het midden de - - - van Helene door - - -, over de 10 talenten waarvoor zij verklaarde hem op grond van een contract gekocht te hebben van Zosimos, zoon van Nikanor, en diens vrouw Diodora, dochter van

Kallion: 1 talent van brons (omgerekend) ten opzichte van zilver, totaal 1 talent.'

Publicatie: W. Clarysse in *Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute*, edd. F.A.J. Hoogendijk & P. van Minnen (*Papyrologica Lugduno-Batava* 25, Leiden 1991), p. 112-119 (tekst 21).

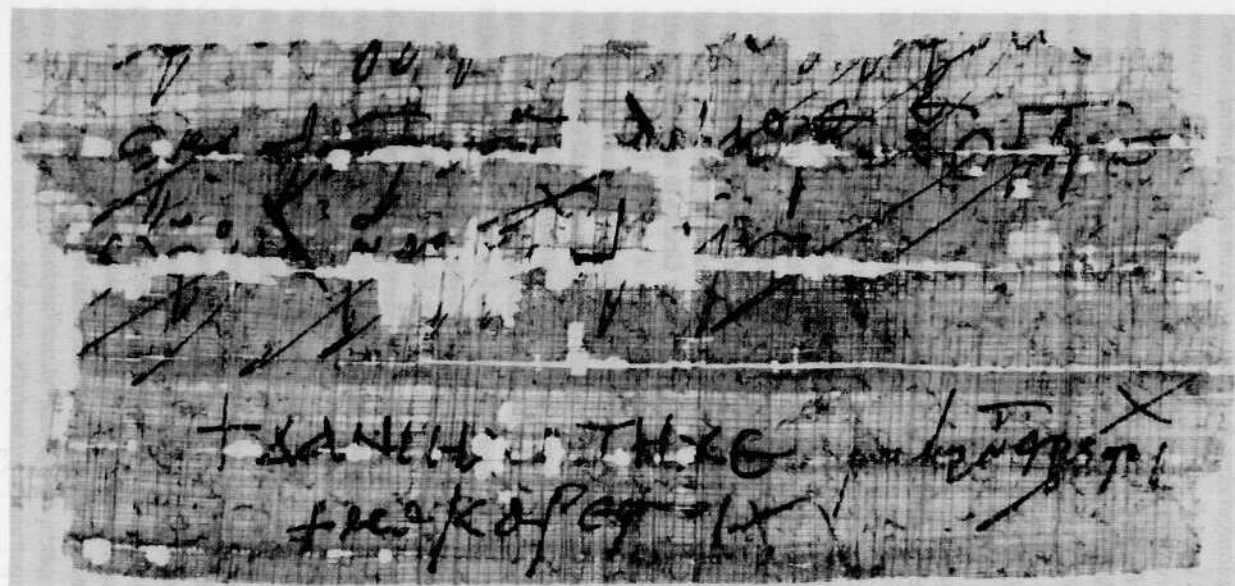
– *Overeenkomst betreffende betaling van achterstallige pacht* (Philadelphia, 21 xii 86 na Chr.)

Afb. 16. P. Warren 8. Twee Egyptische broers pachten landbouwgrond van een jonge Romein (met de officiële bijnaam Aper: 'everzwijn'), en hebben kennelijk een achterstand opgelopen bij het betalen van de pacht (in natura). In dit op het dorpskantoor geregistreerde contract wordt overeengekomen dat zij hun schuld in vijf jaar in gelijke delen zullen afbetalen, samen met de gewone pacht voor die jaren. De twee Egyptische boeren kunnen zelf niet schrijven (althans geen Grieks), en laten hun ondertekening schrijven door de Griek Dioskoros, zoon van Kephalion. Marcus Antonius Aper, Romein uit de gegoede klasse, was wel in staat om eigenhandig in het Grieks te ondertekenen.

'In het zesde jaar van Imperator Caesar Domitianus Augustus Germanicus op de vijfentwintigste van de maand Peritios, dat is de vijfentwintigste Choiak, in Philadelphia in het Heraklidische district van de Arsinoïtische gouw.

Aunes, ongeveer tweeënvijftig jaar, met een litteken aan de pink van zijn linkerhand, en Papontos, ongeveer vijftig jaar, met een litteken aan zijn linkerduim, beiden zonen van Petermouthis, afkomstig uit het dorpje Nestos in datzelfde district, "Perzen die later geboren zijn" [zie P. Leid. inv. 64 hierboven] die wederzijds borg staan voor de betaling, komen overeen met Marcus Antonius, zoon van Marcus, van de tribus Quirina, met de bijnaam Aper, ongeveer drieëntwintig jaar oud, zonder littekens,

dat zij, de overeenkomende partij, onder dwang zullen terugbetalen aan Marcus Antonius, van de tribus Quirina, bijgenaamd Aper, of aan zijn vertegenwoordigers, de nog bij hun naam op rekening van pachtsommen vermelde achterstallige bedragen tot aan het afgelopen vijfde jaar, en van het vijfde jaar zelf, van Imperator Caesar Domitianus Augustus Germanicus, voor de vierentwintig arouren land van Marcus Antonius die zij bebouwen in de buurt van het hierboven genoemde dorp Philadelphia, honderdeenentachtig-en-een-halve artabe tarwe, gemeten met de Philippische kwartmaat van Marcus Antonius, en zevenentachtig artaben gerst, in vijf jaar vanaf het huidige jaar, in de maand Payni [mei/juni, oogstmaand], jaarlijks, in gelijke delen, samen met de

Afb. 22. *P. Leid. inv. 15*. 6,5 x 14,8 cm. Kwitantie uit de zevende eeuw na Chr. Zeer ervaren handschrift van een beroepsschrijver die vele afkortingen in zijn tekst gebruikt. Het stuk is mede ondertekend door ene Daniël, die niet zo goed schrijven heeft geleerd en dus losse hoofdlettervormen gebruikt, en door de wat meer in het schrijven geoefende Makarios. Regel 2: ὁμ(οίως) σίτου ἀρτάβ(ας) [ὁ] γδοήκο(ντα) μέ(τρῳ) τοῦ Θε() ὁμοῦ γίνεται σί(του) ἀρ(τάβας) Π.

pachtsommen die zij dan uitmeten, zonder uitstel en zonder voorwendsels. Als zij, de overeenkomende partij, niet zullen terugbetalen volgens hetgeen hier geschreven staat, dan moeten zij aan Marcus Antonius als boete het bedrag betalen vermeerderd met de helft, terwijl bij Marcus Antonius het recht van executie berust op de overeenkomende personen, individueel en op wie van beiden hij maar verkiest, en op al hun bezittingen, alsof er een gerechtelijke beslissing is geweest, los van andere schulden die Papontos in zijn eentje heeft aan dezelfde persoon, namelijk voor drie arouren weiland als voer voor zijn schapen, terwijl de landpachtcontracten die Marcus met hen heeft geldig blijven.

Ondertekenaar namens de overeenkomende partij is Dioskoros, zoon van Kephalion, ongeveer drieënzestig jaar oud, met een litteken aan zijn linkerpols.'

Dan volgt in een tweede hand, die van Dioskoros, een herhaling van dit contract in de subjectieve vorm ('wij komen overeen') als ondertekening van de overeenkomende partij; vervolgens in een derde hand, van Marcus Antonius zelf, de ondertekening van de schuldeiser:

'Marcus Antonius, zoon van Marcus, van de tribus Quirina, bijgenaamd Aper: de overeenkomst is met mij gesloten zoals hierboven staat.'

Ten slotte in een vierde hand een aantekening van de registratie van het contract in het dorpskantoor op dezelfde dag.

Publicatie: M. David, B.A. van Groningen & J.C. van Oven, *The Warren Papyri* (Papyrologica Lugduno-Batava 1, Lugduni Batavorum 1941), p. 23-25 (tekst 8).

– *Voorbereidingen voor het bezoek van keizer Hadrianus* (Oxyrhynchitische gouw, 27 xii 129 na Chr.)

Afb. 17. P. Leid. inv. 172. In 130-131 na Chr. bracht keizer Hadrianus een bezoek aan Egypte. Over dit bezoek zijn ons velerlei details bekend uit de overgeleverde literatuur, maar ook uit papyri en ostraca uit Egypte zelf. Zo gaf Hadrianus bij aankomst in Egypte opdracht de in verval geraakte graftombe van Pompeius in Pelusium te herstellen, stichtte hij op zijn reis per boot over de Nijl naar het zuiden de nieuwe stad Antinoöpolis ter nagedachtenis aan zijn ter plaatse verdronken vriend Antinoös, en liet zijn gevolg inscripties achter op de sokkel van de beroemde Kolossen van Memnon bij Thebe (het huidige Luxor).

Zo'n keizerlijk bezoek werd lang van tevoren voorbereid, zoals uit onderstaande tekst blijkt: al in december 129 werden goederen klaargelegd voor de keizer en zijn gevolg, die pas in de zomer van 130 in Egypte zouden arriveren. De tekst is opgesteld door een dorpssecretaris die twee dorpjes tegelijk tot zijn ambtsgebied mocht rekenen, voor de 'strateeg van de gouw', oftewel het (civiele) hoofd van een provincie binnen Egypte.

*'Aan Asklepiades, de strateeg,
van Horion de dorpssecretaris van Tholtis en Mouchinaryo in het noordelijke district.*

Lijst van goederen die op dit moment, gerekend tot de twintigste van de huidige maand Choiak, met het oog op het bezoek van de verheven Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, klaar liggen in mijn ambtsgebied:

<i>gerst</i>	<i>artaben 200</i>
<i>stro</i>	<i>balen 3000</i>
<i>speenvarkens</i>	<i>372</i>
<i>brandhout</i>	<i>.450</i>
<i>---</i>	<i>200</i>
<i>---</i>	<i>200</i>
<i>---</i>	<i>15</i>
<i>---</i>	<i>12</i>
<i>varkens</i>	<i>8</i>
<i>Egyptische (?) schapen</i>	<i>200</i>
<i>radijsolie</i>	<i>keramia 3</i>
<i>hooi</i>	<i>manden 7</i>
<i>hele linzen</i>	<i>artaben 3</i>

Ik Horion, dorpssecretaris, heb dit stuk ingediend.

In het 14de jaar van Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus, de 23ste Choiak.'

Publicatie: B.A. van Groningen, 'Preparatives to Hadrian's Visit to Egypt' in *Studi in Onore di Aristide Calderini e Roberto Paribeni II* (Milano 1957), p. 253-256.

– *Einde van een privébrief* (derde eeuw na Chr.)

Afb. 18. P. Warren 20. Deze papyrus bevat de tweede kolom van een privé-brief, waarvan, door gebrek aan context, de betekenis ons geheel ontgaat.

' - - - (opdat) , mijn heer, u mij gerust stelt door te schrijven dat u dat goed

hebt geregeld. Het behoort immers tot de mogelijkheden, als u maar wilt. Ook uzelf, mijn heer en patroon, moet mij opdragen wat u maar wilt; daarbij verschaft u mij een dubbel feest wanneer ik uw brief zeer hartelijk groet alsof u zelf aanwezig bent.

Ik bid dat u gezond bent, mijn heer en patroon.'

Publicatie: M. David, B.A. van Groningen & J.C. van Oven, *The Warren Papyri* (Papyrologica Lugduno-Batava 1, Lugduni Batavorum 1941), p. 51 (tekst 20).

– *Geldlening* (Oxyrhynchos, 14 vi 314 na Chr.)

Afb. 19. P. Leid. inv. 125A. Dit contract van een geldlening is door een notaris bekrachtigd. De uitlenende partij, een dame, treedt zelfstandig op op grond van de Romeinse wet, die toestond dat vrouwen met drie of meer kinderen zonder de normaal voor hen verplichte 'voogd' rechtshandelingen konden plegen: de *ius (trium) liberorum*. Deze wet was al door keizer Augustus bedacht om de bevolkingsgroei te stimuleren. Sinds keizer Caracalla in 212 na Chr. aan vrijwel alle ingezetenen van het hele Romeinse rijk het Romeins burgerschap had verleend, was officieel ook het Romeinse recht op hen van toepassing. De invloed van het Romeinse recht beperkte zich in Egypte echter veelal tot familierecht en erfrecht, verder bleef het locale rechtssysteem van kracht. De enige andere invloed van Romeins recht is de uitdrukking die vanaf 220 na Chr. in de meeste contracten staat: 'op de (formele) vraag heb ik bevestigend geantwoord', en die wijst op de aloude Romeinse rechtsvorm van *stipulatio* waarbij een mondelinge overeenkomst op zich al rechtsgeldig was. Het feit dat de hoogte van de boeterente niet is gespecificeerd zou erop kunnen wijzen dat die rente in onderlinge afspraak hoger was vastgesteld dan de wettelijk toegestane 1%.

'Aan Aurelia Taïs alias Techosaria, dochter van Chosion, afkomstig uit de schitterende en zeer schitterende stad der Oxyrhynchiten, optredend zonder voogd op grond van het ius liberorum, gegroet door Aurelius Pagonis, zoon van Pagonis en van de moeder Tathonis, afkomstig uit het dorp Leukios in de derde pagus [= aan het Latijn ontleende regio-aanduiding].

Ik verklaar te hebben ontvangen van u als lening, contant uit uw huis, zes talenten en drieduizend drachmen in zilveren keizerlijke munt, totaal 6 tal. 3000 dr., die ik onder dwang aan u zal terugbetalen voor de twintigste van de volgende maand Epeiph van het huidige 8ste en 6de jaar zonder enig uitstel of uitvlucht, zoniet, dan zal ik u als boete betalen de rente die is vastgesteld per

mina [= 100 drachmen] per maand over de periode van overschrijding, terwijl u recht van executie hebt op mij en op al mijn bezittingen. Dit handgeschreven document, in tweevoud opgemaakt, zal geldig zijn overal waar het wordt overlegd en voor ieder die het namens u overlegt en op uw formele vraag heb ik bevestigend geantwoord.

In het 8ste en 6de jaar van onze heren Imperatores Caesares Constantinus en Licinius, Augusti, tijdens het consulaat van de zeer schitterende Rufius Volusianus en Petronius Annianus, op de twintigste Payni.

Ik, Aurelius Pagonis, zoon van Pagonis, heb te leen ontvangen de zes talenten en drieduizend drachmen van zilver en ik zal die terugbetalen zoals hierboven staat, binnen de afgesproken termijn zoals hierboven staat en in antwoord op de formele vraag heb ik bevestigend geantwoord. Ik, Aurelius Apollonius heb voor hem geschreven omdat hij niet schrijven kan.

Is geschreven door mij, Philinicus.'

Publicatie: H.W. van Soest, 'Loan of Money' in *Papyri Selectae*, coll. E. Boswinkel, P.W. Pestman & P.J. Sijpesteijn (*Papyrologica Lugduno-Batava* 13, Lugdunum Batavorum 1965), p. 15-17 (tekst 7).

– *Deel van een geldlening (Oxyrhynchos, 454 na Chr.)*

Afb. 20. P. Leid. inv. 8. De onderstaande geldlening is in grote trekken op dezelfde wijze geformuleerd als de voorgaande. De tekst begint met de datering. In de Byzantijnse tijd zijn de dateringen naar regeringsjaar van de keizer enkele eeuwen afgeschaft geweest en werd liever gedateerd naar de ieder jaar wisselende Romeinse consuls. Het duurde vaak enige tijd voor de namen van nieuwe consuls tot in het Egyptische achterland waren doorgedrongen, en in zo'n geval dateerde men, zoals hier, de documenten naar de voorafgaande consuls. Daarnaast zien wij in deze tekst een datering volgens indictiejaar (*indictio* betekent letterlijk '(belasting)aanzegging'. De *indictio* was een cyclus van telkens 15 jaar waarbinnen ieder jaar genummerd was van 1 tot 15. De cycli zelf waren niet genummerd, zodat alleen een datering naar indictie geen precieze datum kan opleveren.

'Na het consulaat van de zeer schitterende Flavii Vincomalus en Opilio, in het 8ste jaar van de indictie - - - aan - - - de zeer verheven zoon van Diogenes, afkomstig uit de schitterende en zeer schitterende stad der Oxyrhynchiten, gegroet door de Aurelii - - - zoon van Parion en zijn zoon Parion, afkomstig uit dezelfde stad. Wij komen overeen, terwijl wij wederzijds borg staan voor elkaar, te hebben ontvangen van u, contant uit uw huis voor ons eigen en

noodzakelijk gebruik: gouden solidi [standaard gouden munt in het hele Romeinse rijk], zonder toeslag, keizerlijk, van het juiste gewicht en goedgekeurd, in aantal twee, totaal 2 gouden solidi als hoofdsom, op voorwaarde dat wij als rente daarover de wettelijke één procent [per maand] aan u betalen, welke (solidi) wij onder dwang zullen terugbetalen op de eerste van de komende maand van het huidige jaar - - -'

Publicatie: P.J. Sijpesteijn, 'Loan of Money', *Papyri Selectae*, coll. E. Boswinkel, P.W. Pestman & P.J. Sijpesteijn (Papyrologica Lugduno-Batava 13, Lugdunum Batavorum 1965), p. 1-2 (tekst 1).

– *Geldlening tegen onderpand* (Oxyrhynchos, 591-592 na Chr.)

Afb. 21. P. Warren 10. In deze late tijd is het gebruikelijk dat zelfs juridische documenten christelijke elementen vertonen, zoals het kruis en de aanroeping van Jezus Christus aan het begin van de tekst. In dit geval wordt de lening verstrekt door een priester 'van de heilige kerk'. Hoewel de lening inhoudelijk overeenkomt met de vroegere leningen die we hebben gezien (behalve dat hier bovendien van een hypotheek sprake is), is het Griekse taalgebruik (net als het schrift) een stuk overdadiger. De rechterkant van de papyrus is afgebroken, en op die plaatsen is de tekst aangevuld. De meeste aanvullingen (niet als zodanig in de vertaling aangegeven) zijn vrij zeker door de vele standaardtermen die in de leencontracten worden gebruikt.

† In naam van de heer en meester Jezus Christus onze god en redder. In het 10de jaar van het koningschap van onze zeer vrome meester en zeer grote weldoener Flavius Mauritius de eeuwige Augustus en Imperator, in het 9de jaar van het consulaat van dezelfde, onze zeer vrome meester - - - in het 10de jaar van de indictie - - - in de stad der Oxyrhynchiten.

Aan de zeer eerwaarde Georgius, priester van de heilige kerk, stammend uit diezelfde stad der Oxyrhynchiten, gegroet door de Aurelii Iacob en Victor, volle broers uit de vader Phib en de moeder - - -, stammend uit het dorpje Lucius in de Oxyrhynchitische gouw.

Wij komen overeen te hebben ontvangen van uw Eerwaarde en te hebben geleend, contant in onze hand uit uw huis, voor ons eigen en noodzakelijk en publiekelijk gebruik: zeven gouden solidi, geslagen volgens de privé-standaard, totaal 7 gouden solidi volgens privé-standaard, die wij vrij van ieder risico onder dwang zullen terugbetalen aan uw Eerwaarde met de rente daarover, (te weten) vierenzestig bundels hooi van de anderhalve aroure die wij bebouwen met groenvoer dat tweemaal per jaar geoogst kan worden, wanneer ook maar

uw Eerwaarde verkiest, zonder uitstel, en de rente natuurlijk in de maand Pachon [april/mei, oogstmaand] van het huidige tiende indictie-jaar. En als garantie voor de teruggave geven wij met onmiddellijke ingang als onderpand aan uw Eerwaarde het bezit van diezelfde anderhalve aroure onder het recht van hypotheek en onderpand, die zich bevindt bij het hierboven genoemde dorpje van ons, ten westen ervan, en het zal ons niet geoorloofd zijn de anderhalve aroure te onttrekken aan de hypotheek vóór de volledige terugbetaling van diezelfde schuld, noch die te verkopen, noch die in hypotheek te geven, noch er op welke andere wijze ook over te beschikken ten nadele van de lening, en ook mogen wij niet beweren iets daarvan gegeven te hebben zonder uw schriftelijke kwitantie, waarbij onze bezittingen onderpand zijn tot garantie van deze schuld. Dit document, in één exemplaar uitgevaardigd, is geldig en in antwoord op de formele vraag heb ik bevestigend geantwoord. De Aurelii Jacob en Victor, hierboven beschreven, hebben opgesteld dit hypotheekdocument voor zeven gouden solidi geslagen volgens de privé-standaard zoals hierboven staat. Ik, Anastasios de notaris, heb op hun verzoek namens hen geschreven omdat zij het schrijven niet machtig zijn.

† Is door mij, Anastasius, opgesteld.'

Publicatie: M. David, B.A. van Groningen & J.C. van Oven, *The Warren Papyri* (Papyrologica Lugduno-Batava 1, Lugduni Batavorum 1941), p. 29-32 (tekst 10).

– Deel van een kwitantie (zevende eeuw na Chr.)

Afb. 22. P. Leid. inv. 15. Kwitantie voor de ontvangst van een betaling in geld en in natura. Het stuk is ondertekend door de schrijver die het opstelde en door twee anderen. Alleen de onderste helft van de papyrus is bewaard gebleven.

' - - - vierendertig gouden solidi, totaal 34 gouden solidi, en evenzo tachtig artaben tarwe, gemeten met de maat van The-, samen in totaal 80 artaben tarwe en 34 gouden solidi, alleen dat. Geschreven op de 3de van de maand Mecheir van het 13de indictie-jaar.

Makarios, stenograaf en schrijver, gaat akkoord.

† Daniël gaat akkoord.

† Makare gaat akkoord.'

Publicatie: F.A.J. Hoogendijk in *Papyri, Ostraca, Parchments and Waxed Tablets in the Leiden Papyrological Institute*, edd. F.A.J. Hoogendijk & P. van Minnen (Papyrologica Lugduno-Batava 25, Leiden 1991), p. 260-261 (tekst 78).

Literatuuropgave

Algemene inleidende literatuur, Nederlandstalig:

Hermeneus 52,4 (1980) (speciaal papyrologisch nummer verzorgd door het Leids Papyrologisch Instituut)

K.A. Worp, 'Griekse papyri: een wereld vol bewegingen', in *Lampas* 18,4 (1985) 267-278

P.W. Pestman e.a., *Vreemdelingen in het land van Pharao* (Zutphen 1985)

P.W. Pestman e.a., *Familiearchieven uit het land van Pharao* (Zutphen 1989)

Algemene inleidende literatuur, anderstalig:

E.G. Turner, *The Papyrologist at Work* (Durham N.C. 1973)

N. Lewis, *Papyrus in Classical Antiquity* (Oxford 1974)

E.G. Turner, *Greek Papyri. An Introduction* (Oxford 1980²)

N. Lewis, *Life in Egypt under Roman Rule* (Oxford 1983)

N. Lewis, *Greeks in Ptolemaic Egypt* (Oxford 1986)

A.K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs* (London 1986)

A.S. Hunt, C.C. Edgar & D.L. Page, *Select Papyri* I-III (Loeb Classical Library, London 1932-1950; bloemlezing met Engelse vertalingen)

J. Hengstl, *Griechische Papyri aus Ägypten* (München 1978; bloemlezing met Duitse vertalingen)

J. Rowlandson, *Women and Society in Greek and Roman Egypt* (Cambridge 1998; met bloemlezing van vertaalde teksten)

Handboeken:

O. Montevecchi, *La papirologia* (Milano 1988²)

P.W. Pestman, *New Papyrological Primer. Second Edition Revised* (Leiden 1994; met bloemlezing van teksten)

E.G. Turner, *Greek Papyri, An Introduction* (Oxford 1980²)

H.-A. Rupprecht, *Kleine Einführung in die Papyruskunde* (Darmstadt 1994)

M. Depauw, *A Companion to Demotic Studies* (Papyrologica Bruxellensia 28, Brussel 1997)

Paleografie van de papyri:

F.G. Kenyon, *The Palaeography of Greek Papyri* (Oxford 1899)

- E.M. Thompson, *An Introduction to Greek and Latin Palaeography* (Oxford 1912)
- V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie* (Leipzig 1913)
- W. Schubart, *Griechische Palaeographie* (München 1925)
- Cl. Préaux, 'Sur l'écriture des ostraca thébains d'époque romaine', *Journal of Egyptian Archaeology* 40 (1954), p. 83-87
- B.A. van Groningen, *Short Manual of Greek Palaeography* (Leiden 1955)
- C.H. Roberts, *Greek Literary Hands 350 B.C. – A.D. 400* (Oxford 1956)
- A. Bataille, 'La dynamique de l'écriture grecque d'après les textes papyrologiques', *Recherches de Papyrologie* 2 (1962), p. 5-23
- G. Cavallo, *Ricerche sulla maiuscola biblica* (Firenze 1967)
- C.H. Roberts, *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt* (London 1979)
- J. Quaegebeur, 'De la préhistoire de l'écriture copte', *Orientalia Lovaniensia Periodica* 13 (1982), p. 125-136
- W. Clarysse, 'Egyptian Scribes writing Greek', *Chronique d'Égypte* 68 (1993), p. 186-201
- E. Crisci, *Scrivere Greco fuori d'Egitto. Ricerche sui manoscritti greco-orientali di origine non egiziana dal IV secolo a.C. all'VIII d.C.* (Firenze 1996)
- A. Blanchard, 'L'hypothèse de l'unité de *ductus* en paléographie papyrologique', *Scrittura e Civiltà* 23 (1999), p. 5-27

Plaatwerken:

- W. Schubart, *Papyri Graecae Berolinenses* (Berlijn 1911)
- C.H. Roberts, *Greek Literary Hands 350 B.C. – A.D. 400* (Oxford 1956)
- E. Boswinkel & P.J. Sijpesteijn, *Greek Papyri, Ostraca and Mummylabels* (Amsterdam 1968)
- R. Seider, *Paläographie der griechischen Papyri I-III.1* (Stuttgart 1967-1990)
- R. Seider, *Paläographie der lateinischen Papyri I-II.2* (Stuttgart 1972-1978)
- E.G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World* (London 1986²)
- G. Cavallo & H. Maehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Period A.D. 300 – 800* (London 1987)
- Naissance de l'écriture. Cunéiformes et hiéroglyphes* (Paris 1982; tentoonstellingscatalogus Galeries nationales du Grand Palais 7 mai-9 août 1982)

Websites:

Interessante papyrologische websites zijn te vinden via de 'liens/links' die worden gegeven op de homepage van de Association Internationale de Papyrologues te Brussel: <http://www.ulb.ac.be/assoc/aip/>

2. J.E. Houtcha, *De erfenis van Nicolaas van Wyle (1495-1541)*, (1982)
3. Jan Binnema, *Pilgrij naar BNM in de Leiden 1781*, (1985)
4. B. Thijssen, *Christenhele Plaatje in Leiden (1385-1387)*, (1989)
5. J.F.F. ter Beek, *Bibliografie van geschenken van de Universiteitsbibliotheek te Leiden* (1989)
6. G. Berckmans-Stevink, *Leiden in de 17de eeuw*, (1990)
7. Jan Binnema & H.W. de Koster, *Leiden Bibliotheca*, (1991)
8. Mirjam Balkstein (red.), *De Leiden van 1672 naar de 21ste eeuw*, (1998)
9. E.P. Bos & H.A. Kamp, *Francis Pops (1792-1825) en het opstellen van de Leiden*, (1991)
10. G.R. Kansen & L.A. Schreinemakers, *Leiden in de 17de eeuw*, (1991)
11. B.D. Reinhoudt, A. van der Kooij & J. Nijlboer, *Abraham Koster (1826-1897)*, (1991)
12. L.M.L. Jansen, H.J. Smit & J.B. Winkler, *Protestantisme in de 17de eeuw: een studie naar de Leiden-archieven van 1573 tot 1672*, (1992)
13. H.P. Gumbert, *De Leiden-archieven van de 17de eeuw*, (1993)
14. O. Warner, C.P. Bus & E. Worpman, *Leiden in de 17de eeuw*, (1993)
15. Jan Jan Willem (et al.), *De Leiden-archieven van 1673-1674*, (1993)
16. Arnold Arolt, Mirjam Balkstein & Jan Jan Willem, *Opstellen van de Leiden-archieven van de 17de eeuw*, (1994)
17. Hans van der Velde & Jan Jan Willem, *De Leiden-archieven van de 17de eeuw*, (1994)
18. Jans Gassen, Landa & Paul J. Smith, *Leiden in de 17de eeuw*, (1994)
19. Corne Vuurman & Theo Marius, *Leiden in de 17de eeuw*, (1994)
20. Paul van der Velde & Jan Jan Willem, *Leiden in de 17de eeuw*, (1994)
21. H.J.A. Holland, *Leiden in de 17de eeuw*, (1995)
22. Kees van der Velde (et al.), *Leiden in de 17de eeuw*, (1995)
23. Jan Duijn, *Leiden in de 17de eeuw*, (1995)
24. Jansen Gassen, *Leiden in de 17de eeuw*, (1995)

- E.M. Thompson, *An Introduction to Greek and Latin Palaeography* (Oxford 1912).
- V. C. (1911), *Journal of the Royal Society of Egyptology* 40, p. 107.
- W. Schubert, *Papyri Graecae Aegyptiacae* (Berlin 1911).
- C. Prunet, 'Sur l'écriture des papyrus grecs', *Revue de l'Égyptologie* 40 (1954), p. 87.
- B.A. van Nieuwenberg, *Over de Geschiedenis der Griekse Papyrus* (Londres 1935).
- C.H. Roberts, *Greek Literary Papyri 350 B.C. - A.D. 400* (Oxford 1935).
- A. Baillet, 'Les documents de l'histoire grecque d'après les textes papyrologiques', *Revue de l'Égyptologie* 1 (1923), p. 5-33.
- G. Cavallo, *Ricerche sulla scrittura latina* (Firenze 1967).
- C.H. Roberts, *Manuscript, Society and Belief in Early Christian Egypt* (London 1977).
- J. Quaepebe, 'De la préhistoire de l'écriture cursive', *Revue de l'Égyptologie* 13 (1958), p. 125-136.
- W. Clarysse, 'Egyptian Script writing Greek', *Chiron* 4 (1974), p. 186-201.
- E. Crisci, *Scrittura Greca, testi di Egizi. Ricerche sui manoscritti greci-egizi* (Atti di origine e di stampa del 15. secolo d.C. del 132 B.C. (Firenze 1976)).
- A. Hübner, 'Hypothese de l'écriture latine en paléographie papyrologique', *Revue de l'Égyptologie* 23 (1968), p. 9-27.
- Flachstein, *Die griechische Papyrus* (Leipzig 1911).
- W. Schubert, *Papyri Graecae Aegyptiacae* (Berlin 1911).
- C.H. Roberts, *Greek Literary Papyri 350 B.C. - A.D. 400* (Oxford 1935).
- E. Beaudouin & P. Girardot, *Greek Papyri, Ostraca and Mosaics* (Amsterdam 1968).
- R. Seidel, *Palaeographie der griechischen Papyri I-II 1* (Leipzig 1967-1969).
- R. Seidel, *Palaeographie der griechischen Papyri I-II 2* (Leipzig 1967-1969).
- E.G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World* (London 1969).
- G. Cavallo & R. Maccioni, *Greek Manuscripts of the Early Byzantine Period 400-1000* (London 1975).
- Revue de l'Égyptologie, *Chiron* 4 (1974), p. 186-201.
- Revue de l'Égyptologie, *Chiron* 4 (1974), p. 186-201.

Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek
(ISSN 0921-9293)

1. F.J.H. Hochstenbach & C.B.F. Singeling, *Heinemeyers bouwstoffen voor een biografisch lexikon* (1988)
2. J.P. Hinrichs, *De erfenis van Nicolaas van Wijk (1880-1941)*, (1988)
3. Jos Biemans, *Vijftig jaar BNM in de Leidse UB* (1989)
4. R. Breugelmans, *Christoffel Plantijn in Leiden (1583-1585)*, (1989)
5. J.E.F. ter Beek, *Bibliografie van gedrukte catalogi betrekking hebbend op het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Leiden* (1989)
6. C. Berkvens-Stevelinck, *La Révolution française* (1990)
7. Jose Breeuwsma & H.W. de Kooker, *Leidse Vondeliana* (1990)
8. Marjan Balkestein (red.), *'Doorgaens verciert met kopere platen'. Nederlandse geïllustreerde boeken uit de zeventiende eeuw* (1990)
9. E.P. Bos & H.A. Krop, *Franco Petri Burgersdijk (1590-1635) en het aristotelisme in Leiden* (1991)
10. O.R. Kusters & I.A. Schouten-Kalnins, *La folie Godot* (1991)
11. B.D. Eerdmans, A. van der Kooij & J. Vellekoop, *Abraham Kuenen (1828-1891)* (1991)
12. J.M.L. Jansen, P.M. Retel & J.H. Waszink jr., *Praxis medicinae nova ratio. Medisch onderwijs aan de Leidse academie van 1575 tot 1650* (1992)
13. J.P. Gumbert, e.a. *Verknijpte rijkdom: fragmenten van middeleeuwse handschriften in de Leidse Universiteitsbibliotheek* (1992)
14. G. Warnar, E.P. Bos & E. Weegeenaar, *Ruusbroec, mysticus (1293- 1381)* (1993)
15. Jan Just Witkam (et al.), *Bibliotheek op reis, 1984-1993* (1993)
16. Arnoud Vrolijk, Marijke Klokke & Jan Just Witkam, *Duizend min één boek. De 1001 Nacht in de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek* (1994)
17. Hans van de Velde & Jan Just Witkam, *Van hout tot steen: de assimilatie van Hollandse wetenschap in het Japan van vóór 1853* (1994)
18. Inga Schouten-Kalnins & Paul J. Smith, *François Rabelais 1494-1994* (1994)
19. Corien Vuurman & Theo Martens, *Perzië en Hotz* (1995)
20. Paul van der Velde & Jan Just Witkam, *Nederlands-Indië op papier* (1995)
21. H.J.A. Hofland, *Digitaal* (1995)
22. *Kasten vullen* (Karin Evers in gesprek met Pieter Obbema) (1996)
23. Jos Damen, *Stiefdochters & kastbloemen. Ongelezen pracht van A tot Z uit de collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek* (1996)
24. Johan Oosterman, *Lezen voor een zuiver gemoed. Over het lezen van Nederlandse geestelijke teksten in de late Middeleeuwen* (1996)

25. Onno Kusters, *Rondom P78. Literaire underground, 1966-1995* (1997)
26. John Lane, *The Arabic type specimen of Franciscus Raphelengius's Plantinian printing office (1595)* (1997)
27. Jan Just Witkam & Arnoud Vrolijk, *Islam en 'Mustaqillik'. Oezbeekse boeken sinds de onafhankelijkheid* (1998)
28. Dirk de Vries, *'Het kostte mij ...'. 25 jaar aanwinsten van de Collectie Bodel Nijenhuis* (1998)
29. Jos Damen & Jan Just Witkam (red.), *Voetstappen in het zand. De ultieme leeservaring van twintig Leidenaars* (1998)
30. Leonard Kasteleyn, *Nederland in het licht. Topografische tekeningen van Abraham de Haen (1707-1748) uit de Collectie Bodel Nijenhuis* (1998)
31. Arnoud Vrolijk, *Een Turks alfabet op Latijnse grondslag. De alfabet-hervorming in Turkije, 1928-1998* (1998)
32. H. Heestermans (et al.), *Het WNT in de UB* (1999).
33. Jeanne Verbij-Schillings, *Découverte des lettres néerlandaises. Nederlandse literatuur in Franse vertaling* (2000).
34. M. Horstmanshoff (et al.) *'Wat ontsprong aan hun verwondering en stralend de millennia doorscheen'. Ida Gerhardt (1905-1997) & de Klassieke Oudheid* (2000).
35. J. Katgert-Merkelijn & Jos Damen, *Jan Oort, astronoom* (2000)
36. R.M.Th.E. Oomes, *Pi in de bibliotheek. Ludolph van Ceulen en de berekening van het getal pi* (2000)
37. Matsushita Shinya, Kurt Radtke, Ivo Smits, Reinier H. Hesselink & Dick W. Raatgever, *Rangaku. Hollandkunde in Japan* (2000).
38. Marcia Yonemoto, Matthi Forrer & Ivo Smits, *Staatsgevaar of Sierobject. Japanse kaarten uit de Siebold-collectie* (2000)
39. Boudewijn Büch, Ernst W. Boissevain, R. Breugelmans, *Pers no. 14. Een Leidse private press en zijn voorlopers* (2000)
40. Arnoud Vrolijk & Jan Just Witkam, *Duistere machten. Gestalten van het kwaad in de wereld van de islam* (2000)
41. D. de Vries & B.N. Teensma, *Nederlands Brazilië in zicht. De Bahia-documenten en de teksten van Soler en Baro geïllustreerd met kaarten en prenten* (2001)
42. *Saskia en Hassan gaan trouwen. Achnaton Nassar, een kunstenaar uit twee culturen.* Met bijdragen van Achnaton Nassar, Floris Schreve, Hans Sizoo en Kitty Zijlmans (2001)
43. Sirtjo Koolhof & Jan Just Witkam, *Handschrift in druk. De studie van taal en literatuur van de Indonesische archipel* (2001)
44. *De burcht van Leiden.* Samengesteld door Ed van der Vlist, met een bijdrage van Jan Just Witkam (2001)

45. J.T.P. de Bruijn (et. al.), *Omar Khayyâm. Geleerde en dichter uit Perzië in de overlevering en de verbeelding* (2001)
46. *Religie in de Academische arena. Leven en werk van C.P. Tiele (1830-1902)*, samengesteld door Hans van de Breevaart, Gerard Wiegers en Arie L. Molendijk. Onder redactie van Anton van der Lem (2002)
47. J.P. Gumbert, 'Tao Teh King van Lao Tse in het Hollandsch overgebracht'. *Nederlandse vertalingen van de Laozi uit de verzameling van J.P. Gumbert, Lopik* (2002)
48. W.P. Gerritsen, *De eenhoorn en de geleerden. Het debat over het bestaan van de eenhoorn van de zestiende tot de negentiende eeuw*. Met medewerking van Esther Jonker (2002)
49. Marijtte Sluis, 'Si ce n'est pour nous, alors pour nos successeurs'. *Honderdvijftig jaar Bibliothèque Wallonne*. Met een bijdrage van Kasper van Ommen (2002)
50. Jan Just Witkam, *Vroomheid en activisme in een islamitisch gebedenboek. De geschiedenis van de Dalā'il al-Khayrāt van al-Ġazūlī* (2002)
51. Wim van Anrooij, *Floris V door de edelen vermoord. Beeldvorming sedert 1296*. Met medewerking van W.P. Gerritsen, Lydeke van Beek, Willemien van Dijk, Michelle Verheij-van Dijk en Simone Wolff (2002)
52. Jan Just Witkam, *Van Leiden naar Damascus, en weer terug. Over vormen van islamitische lees- en leercultuur* (2003)
53. Theo Verbeek & Erik-Jan Bos, *Descartes en Leiden. Vrienden en vijanden, bewonderaars en bestrijders* (2003)
54. K. van Ommen, 'Een onvermoeide arbeid komt alles te boven'. *De Bibliothecae mathematica, paedagogica en biographica van David Bierens de Haan*. Met een bijdrage van H.J.M. Bos (2003)
55. Harrie Teunissen & John Steegh, *Balkan in kaart. Vijf eeuwen strijd om identiteit* (2003)
56. Arnoud Vrolijk, *Wijsheid uit het Westen. De verspreiding van westerse literatuur in de moderne Arabische wereld* (2003)
57. Anton van der Lem, *De verandering waargenomen. A.E. Cohen als historicus en universitair bestuurder*. Met een bijdrage van A.E. Cohen (2003)
58. Claudine de With, Florentine Haverkamp & Olivier W.C. Mertens, *Vriendschap voor het leven. Reisimpressies uit Duitsland en herinneringen aan Leiden en Minerva van Alexander Ver Huell* (2004)
59. Kasper van Ommen & Jos Damen, 'De alledaagse dingen die onze stemming bepalen'. *De collectie Nieuwe Kunst in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Met een inleiding door Titus M. Eliëns (2004)
60. Robert M. Kerr, *Vetus Testamentum in Lugduno Batavorum. Catalogue of an Exhibition of Old Testament Manuscripts [...]*. (2004)

61. D. de Vries, *Oostende verloren, Sluis gewonnen, 1604. Een kroniek in kaarten* (met bijdragen van Charles van den Heuvel, Anton van der Lem, Piet Lombaerde) (2004)
62. Alfons Nauw & Jef Schaepe, *Fraay met sapverwen gecouleurd. Kunstenaars uit Leiden in de achttiende eeuw* (2004)
63. Dirry Oostdam & Jan Just Witkam, *West-Arabian encounters. Fifty years of Dutch-Arabian relations in images (1885-1935)* (2004)
64. Karl Enenkel & W.P. Gerritsen, *De luister van de lauwerkrans. Petrarca en de Petrarca-receptie in de vroegmoderne tijd* (2004)
65. Francisca A.J. Hoogendijk & Brian P. Muhs, *Handschrift op papyrus. De ontwikkeling van Egyptisch en Grieks schrift aan de hand van papyri en ostraca uit de collectie van het Papyrologisch Instituut te Leiden* (2005)
66. Pietro Masturzo & Rita Colognola, *Between the cross and the crescent. Printed books on Croatia and Dalmatia from the fifteenth to the twentieth centuries. A selection from the Dubravčić Collection* (2005)